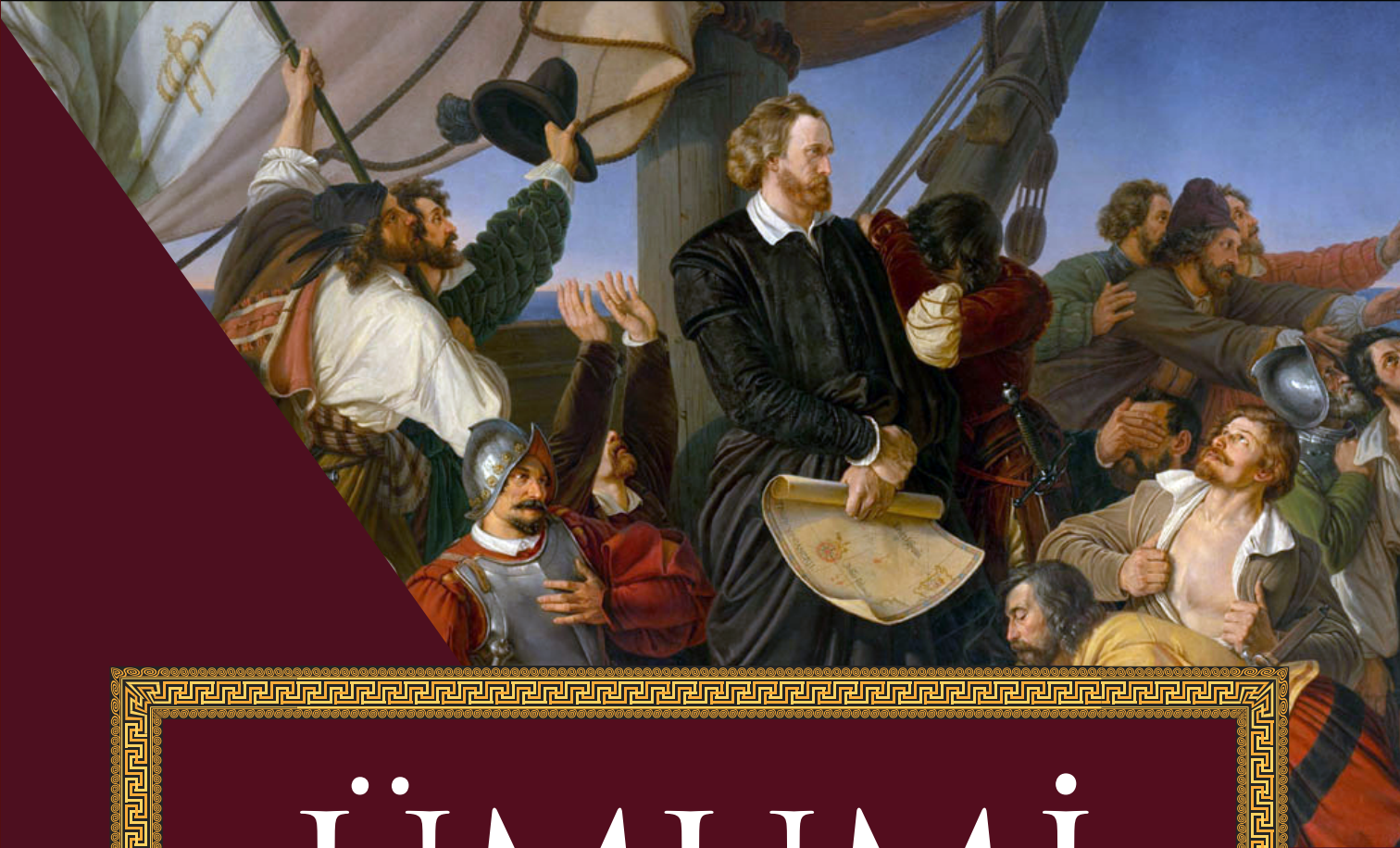




ÜMUMİ TARİX

DƏRSLİK



ALİPƏ



HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

LAYIHƏ

PƏRVİZ AĞALAROV, NİYAMƏDDİN QULİYEV, KƏRƏM MƏMMƏDLİ,
HAFİZ CABBAROV, TALIB TALIBLI, ELŞƏN QASIMOV,
RAMİL TANRIVERDİ, ELNUR HÜSEYNOV

Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün

ÜMUMİ TARİX

fənni üzrə

DƏRSLİK

LAYIHƏ

Mündəricat

Dünya ölkələri III–XI yüzilliklərdə

1	Feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi.....	6
2	“Xalqların böyük köçü”. Avropa Hun və Ağ Hun dövlətləri	10
3	Göytürk və Uyğur dövlətləri	14
4	Avar, Xəzər və Bulqar dövlətləri.....	20
5	Sasani dövləti. Qafqaz	28
6	Ərəb xilafəti	34
7	Samanilər, Oğuz, Qaraxanlı və Qəznəli dövlətləri	40
8	Frank imperiyası	48
9	Bizans. Slavyanlar.....	54
10	Mədəniyyət.....	58



Dərslikdəki **QR kodlara** müraciət edərək mövzu ilə əlaqədar daha çox maraqlı məlumat əldə edə bilərsiniz.

LAYIHƏ

Dünya ölkələri XI-XVI yüzilliklərdə

11	Böyük Səlcuq Sultanlığı	62
12	Böyük Monqol imperiyası. Qızıl Ordu. Moskva knyazlığı.....	68
13	Dehli sultanlığı	76
14	Osmanlı imperiyası	80
15	Teymurilər dövləti.	86
16	Xaç yürüşləri	90
17	İtaliya.....	96
18	Fransa.....	100
19	İngiltərə.....	106
20	Reformasiya	112
21	Texniki ixtiralar. Böyük coğrafi kəşflər	118
22	Şərq və Türk xalqlarının mədəniyyəti	124
23	Avropa və Amerika xalqlarının mədəniyyəti	132

Şərti işarələr



Sual



Tapşırıq



Maraqlıdır



Mənbə



Araşdırma

Əziz məktəblilər!

Siz 6-cı sinifdə dünyanın ən qədim zamanlardan III–V yüzilliklərə qədər olan tarixi dövrü, ibtidai cəmiyyət, ilk dövlətlərin yaranması, quldarlıq münasibətləri, qədim Şərq sivilizasiyası və Antik mədəniyyət ilə tanış oldunuz.

İndi siz 7-ci sinif Ümumi tarix fənninin öyrənilməsinə başlayırsınız. Bu fənn orta əsrlər tarixindən bəhs edir.

Bu dərslikdə feodal münasibətlərin meydana gəlməsi, erkən feodal dövlətlərinin yaranması, siyasi pərakəndəliyin xüsusiyyətləri, mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin meydana gəlməsi, kəndli üsyanları, işğalçılıq müharibələri, böyük coğrafi kəşflər, Şərq və Qərb sivilizasiyalarının özünəməxsus cəhətləri öz əksini tapmışdır.

Bu mövzular sizin ümumi tarixə dair biliklərinizi daha da zənginləşdirəcək, dünyagörüşünüzü artıracaq, yeni tarixə keçid üçün baza olacaqdır.

LAYIHƏ



FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ

Feod, feodal münasibətlər, təhkimli kəndli,
feodal nərdivanı, senyor, biyar

Feodalizmin ilk əlamətləri quldarlıq quruluşu daxilində yaranmağa başlamışdır. Orta əsrlərdə hərbi qulluq müqabilində verilən torpaq sahəsinə feod deyildiyindən yeni yaranan ictimai münasibətlər də feodalizm adlanır. Şərq ölkələrində feodal münasibətlərin yaranması və inkişafı Avropadan fərqlənirdi.

Quldarlığın bəzi qalıqları qorunub saxlanırdı. Tayfa münasibətləri hələ də qorunduğundan meydana gələn dövlətlər, adətən, coğrafi məkanla deyil, sülalə ilə tanınırdı.

Feodalların torpaq sahibliyinin **irsi** və **şərti** olmaqla iki forması var idi. İrsi torpaq sahibləri olan feodallar, əsasən, keçmiş quldarların nəsilərindən idi. Şərti torpaq sahibləri isə feodu

qulluq müqabilində dövlətdən alırdılar. Onların bu torpaqları satmaq, bağışlamaq hüquqları yox idi. Suvarma sistemləri böyük xərc tələb etdiyindən feodalların şəxsi təsərrüfatları yox idi. Onlar gəlir əldə etmək üçün istər xüsusi mülkiyyətlərində olan, istərsə də qulluq qarşılığında aldıkları torpaqları kəndlilərə icarəyə verirdilər.

Şərq feodalizmi

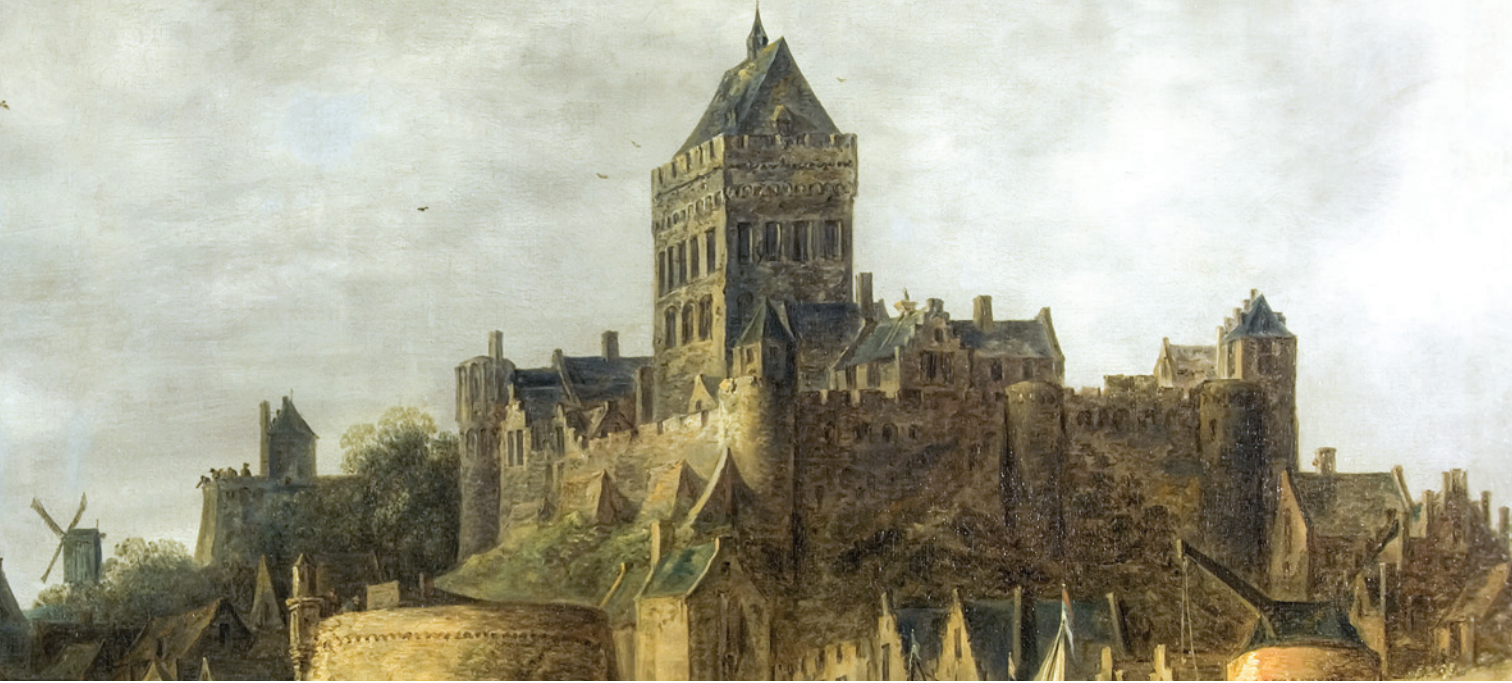
Şərqdə feodal münasibətlərə keçid dövründə cəmiyyətin əsas istehsal qüvvəsi azad kəndlilər idi. Suvarma sistemləri və əkinə yararlı torpaqlar dövlətə məxsus olduğundan yeni yaranan ictimai quruluş *dövlət feodalizmi* adlanırdı. Bu halda kəndlilərin əksəriyyəti vergini, bir qayda olaraq, dövlətə ödəyirdi.



**Dövlət feodalizmi
nədir?**



Çində feodal torpaqlarında çalışan kəndlilər



Şərqdə Qərb feodalizminin oxşar və fərqli əlamətlərini müəyyən edin.

Qərb feodalizmi

Avropada feodal münasibətlərin yaranması Roma imperiyasının dağılması, qonşu xalqların hücumları və xristian dininin yayılması ilə müşayiət olunurdu. Nəticədə Qərbi Roma torpaqlarında yerləşən xalqlar öz dövlətlərini yaratdı. Əvvəlki tayfa başçıları krala çevrilir və ələ keçirdikləri torpaq sahələrini orada yaşayan kəndlilərlə birlikdə xidmət müqabilində keçmiş döyüşçülərinə verirdilər. Bu torpaqlar irsən keçirdi. Krallıqların əraziləri böyüdükcə paylanan torpaqların sahələri də genişləndirdi. Bu sahibkarlar torpaqlarını onlardan asılı olan vassallarına paylayırdılar. Nəticədə "feodal nərdivani" deyilən bir sistem yaranır və feodal pərakəndəliyi artırır.



Şəkilləri müqayisə edin.



Avropada feodal torpağını becərən kəndli

Bu "nərdivan"ın yuxarısında kral, ondan aşağıda hersoq və qraflar, sonra baronlar, sonuncu pilləsində isə cəngavərlər dayanırdı.

Aşağı pillədə olan feodal torpaq sahəsi aldığı və ondan yuxarıda olan feodala sədaqət andı içir və onun vassalına çevrilirdi. Yuxarı pillədə dayanan feodal aşağı pillədə dayananın senyoru sayılırdı.

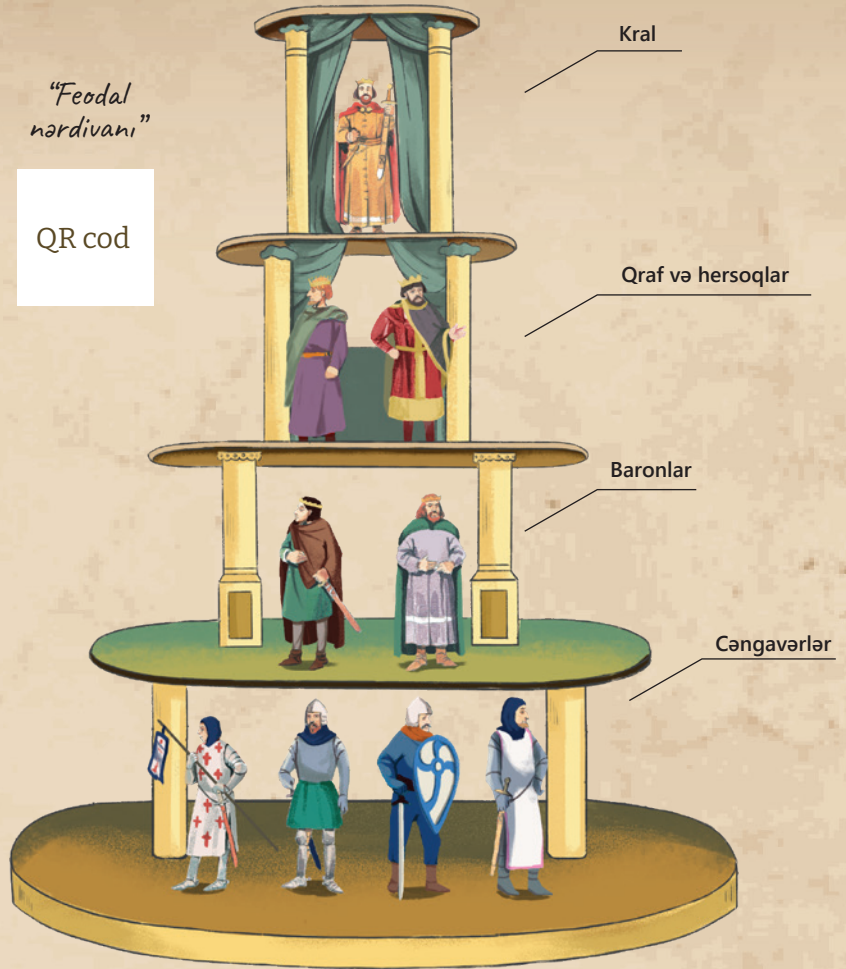
"Feodal nərdivanı"na görə vassal ancaq senyorundan əmr ala bilərdi. Buna görə də Avropada belə bir ifadə yaranmışdı: "Vassalımın vassalı, mənim vassalım deyildir".



"Feodal nərdivanı"nın əsas mahiyyəti nədir?

"Feodal nərdivanı"

QR cod



Fulbert Şartrski
(980–1028)

Yepiskop Fulbertin vassal və senyorun qarşılıqlı öhdəlikləri haqqında Akvitanıya hersoquna məktubu



Senyoruna sədaqət andı içən vassal 6 qaydanı yadda saxlamalıdır:

- ✓ Senyoruna bədən xəsarəti yetirə biləcək hərəkət etməməlidir;
- ✓ Onun sirlərini verməməli və qalalarının təhlükəsizliyinə xələl gətirməməlidir;
- ✓ Məhkəmədə senyorunun hüquqlarına zərər vuran addım atmamalıdır;
- ✓ Onun malikanəsinə ziyan vurmamalıdır;
- ✓ Senyorunun asanlıqla nail ola biləcəyi şeylərə mane olmamalıdır;
- ✓ Mümkün olan şeyi müşkülə (çətinliyə) çevirməməlidir.

Ədalətin də tələb etdiyi kimi ziyankar və etibarsız vassal feod almağa layiq deyil... Aldığı feoda layiq olmaq üçün vassal 6 öhdəlikdən başqa, həm də senyoruna məsləhətlər verməli, andına sadıq olmalıdır. Senyor da sədaqətli vassalına qayğı göstərməlidir.



Mənbədə verilən qaydaları müzakirə edib nəticə çıxarın.

Şərq feodalizmi	Qərb feodalizmi	
fərq	oxşar	fərq

Get-gedə artan feodal pərakəndəliyi ticarət əlaqələrinin daha da zəifləməsinə səbəb olurdu. Buna görə də ayrı-ayrı feodal mülklərində yaşayan sənətkarların düzəldikləri məhsullar bazara çıxarılmaq üçün yox, orada yaşayan əhəlinin tələbatını ödəmək üçün nəzərdə tutulurdu. Bu **natural təsərrüfat** adlanırdı.



Natural təsərrüfat ilə quldar təsərrüfatı arasında hansı fərqləri görürsünüz?

Feodalizmin ilk mərhələsində Avropa kəndliləri azad və təhkimlilərə bölünürdülər. Təhkimli kəndlinin feodalın yanından çıxıb getmək, hətta onun icazəsi olmadan evlənmək hüququ belə yox idi. Bəzi Avropa ölkələrində təhkimli kəndli hətta qul kimi alına və satıla bilərdi. Feodal münasibətlər inkişaf etdikcə azad kəndlilər də təhkimli halına salınırdılar.



Natural təsərrüfatın iqtisadi əlaqələrə təsirini müəyyən edin.



Kəndlilər biçində

Feodal kəndli münasibətləri

Feodalizm dövründə kəndlilərin əsas istismar vasitəsi **biyar** idi. Biyar ilin əvvəlcədən müəyyən edilmiş günlərində kəndlilərin öz iş heyvanları ilə torpaq sahibləri üçün müftə (havayı) işləməsi idi. Kəndlilər bəzən həftənin 3 gününü biyara çıxmalı olurdular. Kəndlilərin istismarının digər forması torpaqdan istifadəyə görə alınan **məhsul vergisi** idi. Bu vergi bəzən məhsul töycüsü də adlandırılır. Kəndli becərdiyi məhsulun müəyyən bir hissəsini feodala və ya dövlətə ödəməli idi. Bu istismar forması uzun müddət davam etmişdir. Feodalizmin dağılması ərəfəsində məhsul vergisi **pul töycüsü** ilə əvəz olundu. Ticarət və sənətkarlığın inkişafı nəticəsində tədricən natural təsərrüfat aradan qalxır, bazar üçün istehsal olunan məhsullar artırdı. Buna görə də feodallar vergiləri məhsulla deyil, pulla almağa başladılar.

Feodalizm dövründə Şərq və Qərb kəndlilərinin ödədikləri vergilər o qədər də fərqlənmirdi.

Onlar torpaq sahibləri ilə yanaşı, həm də dini idarələrə vergi verirdi. Bu vergi, adətən, kəndlinin əldə etdiyi məhsulun onda birini təşkil edirdi.



Kəndlinin feodal qarşısında hansı öhdəlikləri var idi?

Feodalizmin inkişaf mərhələləri

Kəndlilərin ağır istismara məruz qalmasına baxmayaraq, feodalizmin yaranması bəşər tarixinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Quldarlıq quruluşundan fərqli olaraq, dünya xalqlarının çoxu bu tarixi mərhələni keçmişdir. Feodalizmə keçid müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə baş vermişdir. Şərq ölkələrində bu quruluş daha tez yaranmış və Qərb ölkələrinə nisbətən daha gec dağılmışdır. Bəzi xalqlar (ərəblər, türklər, almanlar və monqollar)

icma quruluşundan birbaşa feodalizmə keçmişdir. Bunun əsas səbəbi həmin xalqların qalibiyyətli müharibələr nəticəsində geniş ərazilərə malik dövlətlər qurması ilə bağlı idi.

Feodalizm quruluşu inkişaf səviyyəsinə görə 3 dövrə ayrılır:

1. Erkən feodalizm dövrü

Şərqdə III-XI, Avropada isə V-XI yüzillikləri əhatə edir. Bu dövrdə feodal münasibətlər yaranmağa başlamışdır.

2. İnkişaf etmiş və ya klassik feodalizm dövrü

XI-XV yüzillikləri əhatə etmişdir.

3. Son feodalizm dövrü

Avropada XVI-XVII yüzilliklərdə, Şərqdə isə XVI-XIX yüzilliklərdə mövcud olmuşdur. Bu mərhələdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı, satış üçün istehsal edilən malların artması, natural təsərrüfatın dağılması nəticəsində feodalizm yeni ictimai quruluşa əvəz edilməyə başladı.



XALQLARIN BÖYÜK KÖÇÜ. AVROPA HUN VƏ AĞ HUN DÖVLƏTLƏRİ

Köç, Hunlar, Attila, Katalaun, Eftalit

Böyük Hun dövləti dövründə türk xalqları daha geniş ərazilərdə yaşamağa başladı. Türklərin Asiyada yaşadıkları ərazilər, əsasən, sərt iqlimə malik çöllər idi.

Onların əsas məşğuliyyəti maldarlıq və ovçuluq idi. İqtisadi çətinliklər, quraqlıq, sıxlıq və otlaqların çatışmaması köçlərə səbəb olurdu.

Türklər otlaqları bol olan yeni yurd tapmaq üçün bəzən iqtisadi baxımdan daha əlverişli ərazilərə köç edirdilər.

Siyasi və sosial hadisələr də türklərin yerdəyişməsinə təkan verirdi. Tarix boyu heç bir dövlətin əsarəti altında yaşamağı qəbul etməyən türklər dövlətlərini qurmaq üçün yeni ərazilərə köç etməyə ehtiyac duymuşlar.

Əhalinin sayının sürətlə artması da köçə səbəb olan amillərdən idi.

IV–VII əsrləri əhatə edən bu köçlər “xalqların böyük köçü” adlanır. Hun adı ilə tanınan bu tayfalar qərbdəki məhsul-

dar torpaqlara doğru hərəkət edərək İdil (Volqa) çayını keçib geniş ərazilərə yayıldılar. Onların təzyiqi altında alanlar, qotlar və digər xalqlar da Mərkəzi və Qərbi Avropaya köçməyə məcbur oldular. Hunların bir qolu Ön Asiya istiqamətinə, digər qolu isə Mərkəzi Asiyanın cənubuna doğru hərəkət etdi.

Avropa Hun dövləti

Hunlar qərbə hərəkət edən zaman IV əsrin 70-ci illərində Don və İdil çayları arasında alanlara məxsus əraziləri tutdular.

Sonra onlar Don çayını keçib Azovətrafı ərazini, Terek və Kubanı ələ keçirdilər. Sürətli yürüşlə Krıma tərəf hərəkət edən hunlar həmin ərazilərdə yaşayan qotlarla üzləşdilər.

Katalaun döyüşü





QR cod

*İtraflı məlumat
almaq üçün
skan et*

Qotları məğlub edib Balamir xanın rəhbərliyi altında dövlətlərini yaratdılar.

Qərbə doğru irəliləyən hunlar indiki Macarıstan ərazisində məskunlaşdılar. Beləliklə, Cənub-Şərqi Avropanın İdil çayından Dunay çayına qədər ərazisi hunların nəzarətinə keçdi.

Avropa Hun dövlətinin qüdrəti Attilanın hakimiyyəti illərində daha da artdı. Dövlətin sərhədləri Şərqi İdil (Volqa) çayından qərbdə Rey çayına, cənubda Balkan yarımadasından,



Xalqların böyük köçünə səbəb olan amillər nələrdir?

şimalda Baltik dənizi sahillərinə qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi.

Attila 434-cü ildə Bizansla (Şərqi Roma) müqavilə bağlamış, bununla ticarət əlaqələrini sahmana salmış, Bizansı illik xərac ödəməyə məcbur etmiş və qərbdəki hakimiyyətini möhkəmləndirməyə nail olmuşdu.

Hun imperiyası Bizans və başqa Şərq ölkələri ilə qızğın ticarət edirdi. Lakin, Bizans hər vasitə ilə hunları zəiflətməyə, hədiyyələr verməklə hunlara tabe olan xalqları ayağa qaldırmağa çalışırdı.

Attila bunlara dözməyərək Konstantinopolun qala divarlarına qədər getdi. Qorxuya düşən Bizans imperatoru 447-ci ildə tez Attila ilə danışıqlara başladı və böyük məbləğdə illik bac verməyə razılaşdı.



Bizans nə üçün hunları zəiflətmək istəyirdi?

Katalaun döyüşü

Bizansı bac verməyə məcbur edən Attila Qərbi Roma imperiyası üzərinə yürüşə başladı, Qalliyaya (indiki Fransaya) hərbi səfər təşkil etdi. Hunlar Burqundiyanı işğal edib Orlean şəhərinə çatdılar.

451-ci ildə Katalaun çölündə Qərbi Roma və Attilanın orduları qarşılaşdı. Roma ordusunda hunlar tərəfindən dəfələrlə məğlub edilmiş qotlar, franklar və Şərqi Avropanın xalqlarından muzdlı tutulmuş çoxlu döyüşçü iştirak edirdi.

Qanlı döyüşdə hər iki tərəfdən minlərlə döyüşçü həlak oldu. Gecə Roma ordusu geri çəkildi. Attila Roma ordusundakı döyüşçülər arasında yayılmış xəstəliyin əsgərlərinə keçməsinə ehtiyat edərək onları təqib etmədi və yeni səfərə hazırlaşdı.

Attila 452-ci ildə Romanın şəhər və kəndlərini ələ



M.S. 454

keçirərək xeyli qənimət əldə etdi. O, Romaya sığınmış qotları Katalaun döyüşündə düşmən tərəfində döyüşdüklərinə görə, cəzalandırdı. Hunlar Roma şəhərinə qədər irəlilədilər. Attila Roma papası (Qərbi Avropada xristianların dini başçısı) I Leonun xahişi ilə şəhəri tutmaq fikrindən daşındı. Beləliklə, hunlar Qərbi Roma üzərində üstünlük əldə etdilər.

Roma səfərindən qayıtdıqdan sonra Sasanilər üzərinə yürüşə hazırlaşan Atilla müəmmalı şəkildə öldü. Hun dövlətinə tabe edilmiş xalqlar baş qaldırdı. Qotlar hunlara qarşı üsyan etdilər. Attiladan sonra hakimiyyətə gələn varisləri dövlətin qüdrətini qoruyub saxlaya bilmədilər. Hunlar Qara dənizin şimalına doğru geri çəkildilər. 470-ci ildə Avropanı lərzəyə salan Avropa Hun dövləti süquta uğradı.



Bunları bilmək maraqlıdır:

Avropa mənbələrində olan məlumatlara görə, Attila möhkəm iradəyə və dərin ağıla malik idi. O, adamları asanlıqla təsiri altına ala bilir, təbəçiliyində olanların xəyanətlərini bağışlamır, sərt cəzalandırırdı. Buna görə də orduda möhkəm nizam-intizam mövcud idi. Qaynaqların yazdığına görə, Attila orta boylu, enlikürək, qara saçlı, seyrək saqqallı idi. Onun ensiz gözlərinin iti baxışları adamı vahiməyə salmış. Attilada həm də alicənablıq və xeyirxahlıq keyfiyyətləri vardı. Avropa əhalisi ona "Tanrı qırmancı Attila" adı vermişdi.



Katalaun döyüşündə Roma ordusunun başında Aetsi adlı cavan, hərbi məharətli sərkərdə dururdu. Atası alman (qot), anası romalı olan Aetsi uşaqlıqda hunlara əsir düşmüş və Attila ilə uşaqlıq dostu olmuşdu. Hər ikisi at çapmaq və ox atmaqda bərabər idi. Bu bacarığına görə Attila Aetsinin xətrini çox istəyirdi və onunla dostluq edirdi. Aetsi əsirlikdən azad olduqdan sonra Roma ordusunun başçısı təyin edilmişdi. Aetsinin hun dilini yaxşı bilməsi, hunların döyüş taktikası ilə yaxından tanışlığı və şəxsi hərbi bacarığı onun bu vəzifəyə təyin olunmasında mühüm rol oynamışdı.



Katalaun döyüşünün baş verdiyi ərazini müasir xəritədə tapın.

Attila



Attilanın qüdrətli hökmdar olduğunu təsdiq edən hansı faktları sadalaya bilərsiniz?



Ağ Hun dövləti

Böyük Hun dövlətinin dağılmasından sonra hunların böyük hissəsi İdil çayından qərbə doğru hərəkət etsə də, onların bir qismi Qərbi Türküstana köçdülər. Sasanilər dövləti ilə mübarizə zamanı IV əsrin sonlarında Ağ Hun dövlətinin əsasını qoydular.

Bu dövlət V əsrdə hakimiyyətdə olmuş Eftal xanın adı ilə həm də Eftalitlər dövləti kimi də tanınır. Ağ Hun dövlətinə Mərkəzi Asiya, Əfqanıstan və Şimal-Qərbi Hindistanın bir his-

səsi daxil idi. Dövlətin sərhədləri Monqolustanın qərbindən Xəzər dənizinə qədər çatırdı. Ağ hunlar Ağsuvar xanın dövründə fəal xarici siyasət yürüdü və qonşu əraziləri ələ keçirirdilər. Onlar V əsrin ortalarında Sasanilərə qarşı qalibiyyətli müharibələr apararaq İran yaylasının şərq hissələrinə və Türküstana hakim oldular. 484-cü ildə Sasanilər üzərində növbəti qələbədən sonra Heratı tabe etdilər.

Ağ Hun imperiyasının ən qüdrətli dövrü VI əsrdə hakimiyyətdə olmuş Mihiraqul xanın adı ilə bağlıdır. Onun dövründə yaxşı təlim görmüş və nizami orduya sahib olan hunlar fasiləsiz yürüşlər edərək

Hindistanın Şimal-Qərbinin işğalını başa çatdırdılar. İmperiyanın ərazilərinin genişlənməsi ilə idarəetmədə də çətinliklər yaranır, tabe olan ərazilərdə etirazlar başlanırdı. Beləliklə, feodal əyanlarının müstəqillik arzuları gücləndi. Bu dövrdə yenice yaranmış Göytürk dövləti Ağ Hunlara qarşı hərbi müdaxiləyə başladı.

567-ci ildə Sasani və göytürklərin birləşmiş qüvvələri Ağ Hun dövlətinə son qoydu. Onun torpaqları iki dövlət arasında bölüşdürüldü.



Sizcə, Ağ Hun dövlətinin ərazisinin genişlənməsi ilə idarəetmədə çətinliklər niyə yarandı?





GÖYTÜRK VƏ UYĞUR XAQANLIQLARI

Aşina nəsl, Bumın, Çinlə mübarizə, Kür Şad, İltəris,

Asiya Hun (Böyük Hun) dövlətinin dağılmasından sonra Altay dağlarının şərq ətəklərində yerləşən hunların bir qismi burada dövlət yaradan jujanlara sığınmışdı. Onlar dəmirçiliklə məşğul olur, jujanlar üçün silah düzəldirdi. Jujanların tərkibində olmasına

baxmayaraq, onlar digər türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışaraq çoxalırdılar. Bu tayfalar daha çox **göytürk** adı ilə xatırlanır. Onların başçısı isə **Aşina nəslindən** olan Bumın xaqan idi. Jujanların zülmünə qarşı mübarizə aparan göytürklər onları ağır məğlubiyyətə uğratmış və 552-ci ildə yeni bir türk dövlə-

tinin – **Göytürk xaqanlığının** əsasını qoymuşdular. Dövlətin paytaxtı **Ötükən** şəhəri idi.



Göytürk dövləti hansı şəraitdə yarandı?

Göytürklər "türk" adını ilk dəfə rəsmi dövlət adı olaraq qəbul etmişdilər.

Türk dövlətlərinin əraziləri çox böyük olduğundan idarəçilik çətin idi. Buna görə də dövlətlər şərti olaraq iki hissəyə ayrılırdı. Əsas hissəyə xaqan, digər hissəyə isə xaqan nəslindən olan məşhur sərkərdələr başçılıq edirdi.

Bumının oğlu Muğan xaqanın hakimiyyəti dövründə **yabqu (xaqandan sonra ikinci şəxs)** olan qardaşı İstəmi xan dövlətin Qərb vilayətlərini idarə edirdi. Ağıllı, igid və tədbirli bir hökmdar olan Muğan xaqanın tədbirləri nəticəsində Göytürk dövləti özünün qüdrətli çağını yaşamışdır. O, dövləti gücləndirərək ərazisini genişləndirmə siyasəti yürüdü. Muğan

*Bumın xaqanın
heykəli*





xaqan jujanlara qarşı aparılan mübarizəni davam etdirmiş və onları qovmağa nail olmuşdu. O, qonşu dövlətləri, xüsusilə Çini asılı hala salmışdı.

İstəmi xan xəzərləri tabe etdikdən sonra Bizans üzərinə uğurlu hücum etsə də, diplomatik münasibətlərə üstünlük verdi.

Əsas səbəb Sasanilərin ortaq düşmən olması idi. Sasanilər onların mühüm ticarət yollarından istifadə etməsini məhdudlaşdırmışdılar. Sasanilərlə birlikdə Ağ Hun dövlətinə son qoyulduqdan sonra keçmiş müttəfiqlər arasında narazılıq yarandı. İstəmi xan Sasanilərin

Ağ Hunlara ödədikləri verginin indi göytürklərə verilməsini tələb etdi. Bu tələb onlar arasında müharibəyə səbəb oldu. Müharibə nəticəsində üstünlük qazanan Göytürklər **Soqdiانا** vilayətinə sahib oldular.

Göytürklər döyüşdə



Göytürk dövləti



Muğan və İstəminin vəfatından sonra Göytürk dövlətində varislər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı.

Anaları çinli olan şahzadələrin Çinlə yaxınlaşma cəhdləri və Türk inanclarına yad olan budizmi yaymaq istəkləri dövlət daxilindəki ziddiyyətləri daha da artırdı. **VI əsrin 80-ci illərində** dövlət iki hissəyə – Şərqi və Qərbi Göytürk dövlətlərinə parçalandı. Dövlətin parçalanması onun iqtisadi və hərbi güdrətini zəiflətdi. Bu vəziyyətdən istifadə edən düşmən dövlətlər, xüsusilə Çin mövqeyini möhkəmlətməyə nail oldu. Çinlilər **VII əsrin 30-cu illərində Şərqi Göytürk, 50-ci illərində isə Qərbi Göytürk dövlətini asılı hala saldılar.**



Birinci Göytürk dövlətinin parçalanma səbəbləri hansılardır?

İkinci Göytürk xaqanlığı

Əsarət altında qalmaqla barışmayan türklər tez-tez üsyanlar edir, azad olmaq uğrunda canlarını fəda etməkdən belə çəkinmirdilər. Belə üsyanlardan biri 639-cu ildə Kür Şadın başçılığı ilə oldu. Üsyanda iştirak edən 40 nəfər qəhrəmançasına vuruşsa da, məğlub oldu.

Çinlilər Kür Şad da daxil olmaqla türk sərkərdələrinin təcrübəsindən istifadə etmək üçün onları ordularına daxil etmişdilər.

VII əsrin 80-ci illərində azadlıq mübarizəsi həlledici mərhələyə daxil oldu. Bu mübarizəyə başçılıq edən Qutluq xan qalib gəldi. Beləliklə, 682-ci ildə Çin əsarətinə son qoyularaq müstəqillikləri bərpa edildi və

II Göytürk dövləti yaradıldı.

Qutluq xan İltəris xaqan adı ilə dövlətin ilk hökmdarı oldu. Ötükən şəhəri isə yenidən paytaxt oldu.

İltəris xaqan özündən əvvəlki xaqanlardan fərqli olaraq, çinli qızla deyil, ilbilgə xatun adlı türk qızı ilə evləndi. Bununla da çinlilərin türk idarəçiliyinə müdaxiləsinin qarşısı alındı.

Göytürlərin müstəqilliyinin bərpa edilməsində və möhkəmlənməsində həm cəsur sərkərdə, həm də alim olan Tonyukukun da böyük xidmətləri olmuşdur. Sonradan İltərisin yaxın köməkçisi təyin edilən Tonyukuk ordunun və diplomatik işlərin təşkilində səlahiyyətli şəxs oldu..

İltəris xaqanın vəfatından sonra oğlanları Kül tigin və Bilgə az-yaşlı olduğundan hakimiyyətə qardaşı Qapağan xaqan gəldi. Onlar Qapağan xaqanla birlikdə dövlətin qorunub saxlanılmasında yaxından iştirak edib, idarəçilik təcrübəsi qazandılar. Bu amil əməllərindən sonra hakimiyyətə gəlməkdə onlara kömək etdi.

VIII əsrin əvvəllərində xaqanlıq taxtına oturan Bilgənin hakimiyyət illəri II Göytürk dövlətinin ən yüksək inkişaf dövrü hesab edilir.



Göytürk dövlətinin inkişaf etmə səbəblərini araşdırın.



Bunları bilmək maraqlıdır:

Qərb tarixçilərinin "Türklərin Bismarkı" adlandırdığı Tonyukuk böyük sərkərdə və uzaqgörən şəxsiyyət idi. O, Göytürk dövlətində ordunu, idarə sistemini nizamlamışdı.

Bilgə xaqanın zamanında onun tövsiyələri, nəsihətləri dövlətin möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır. Bilgə xaqan çinlilə kimi böyük şəhərlərin ətrafına hasarlar çəkdirmək istəyəndə Tonyukuk buna imkan verməmiş və demişdi: "Bizim ən böyük üstünlüyümüz köçərililiyimizdə, sərbəst hərəkətimizdədir. Çünki hər fürsətdə hücum etməyə və uğursuz vəziyyətlərdə düşmənin təqibindən asanlıqla yayınmağımıza imkan verir".

Bilgə xaqan Çin tipli paytaxt, buddist məbədlər tikdirmək istəyirdi. Tonyukuk bunun da böyük səhv olduğunu göstərdi.

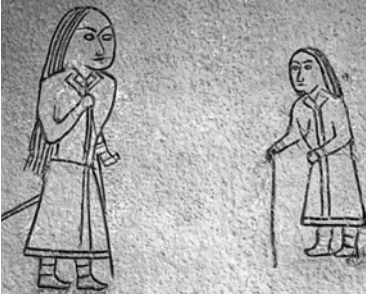


Tonyukukun dövlətin siya həyatındakı rolu barədə müzakirə aparın.

Türk yurdu



Göytürklərə aid Qaya üzərində oyulmuş şəkil



Kül Tigin



Orxon çayı

Dövlətin möhkəmləndirilməsinə Bilgə xaqanın yaxın köməkçiləri: qardaşı Kül tiginin və məsləhətçi Tonyukukun böyük rolu olmuşdur.

Onun dövründə Mərkəzi Asiyada olan digər türk tayfaları da Göytürk dövlətinə tabe edildi. Bilgə xaqan Göytürklərə qarşı düşmənçilik siyasəti yeridən Çin üzərinə uğurlu yürüşlər etdi.

Ancaq əvvəlcə Tonyukuk və Kül tiginin, sonra isə Bilgə xaqanın ölümü VIII əsrin 30-cu illərində



Bilgə xaqanın hakimiyyəti dövründə dövlətin inkişaf səbəblərini araşdırın.

II Göytürk dövlətinin zəifləməsinə səbəb oldu.

Şahzadələr arasında hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizələr vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Tabe edilmiş digər türk tayfaları, xüsusilə də uyğurlar yaranmış şəraitdən istifadə edərək **744-cü ildə** hakimiyyəti ələ keçirdilər.

Uyğur xaqanlığı

Uyğurlar Mərkəzi Asiyada yaşayan türk tayfalarından idi. Onlar haqqında ilk məlumatlar II əsrə aiddir. Bir müddət göytürklərdən asılı olan uyğurlar onların zəifləməsindən istifadə etdilər.

Göytürklərin hakimiyyətinə son qoyan uyğurlar dövlətlərini yaratdılar. Paytaxtı **Ordu** şəhəri olan **Uyğur** dövlətinin qurucusu **Qutluq Bilgə Gül** xaqan

idi. Qutluq Bilgə Gül xaqanın vəfatından sonra hakimiyyətə oğlu Moyon Çur xaqan gəldi. Onun hakimiyyətə gəlişi əvvəlcə narazılıqla qarşılandı da, o, hakimiyyətini möhkəmləndirə bildi.

Talas vadisində ərəblərlə çinlilər arasında baş verən döyüşdə çinlilər məğlub olub Mərkəzi Asiyadan geri çəkilməli oldular.

Həmin torpaqlara ərəblər deyil, Moyon Çurun başçılığı ilə uyğurlar sahib oldu.

Talas məğlubiyyəti uyğurlara Çinin daxili işlərinə müdaxilə etməyə də şərait yaratdı. Belə ki anası türk olan Çin sərkərdəsi imperatoru devirib hakimiyyətə sahib oldu. İmperator hakimiyyətini bərpa etmək üçün uyğurlardan kömək istədi. Moyon Çur Çinə yürüş edib imperatorun hakimiyyətini bərpa etdi. Çinlilər isə əvəzində uyğurlara ipəklə xərac ödəməli oldular.



Talas döyüşünün uyğurlar üçün hansı əhəmiyyəti olmuşdur?

Moyon Çur xaqandan sonra hakimiyyətə Bögü xaqan keçdi. Onun dövründə uyğurlar Çin üzərində nüfuzlarını daha da artıraraq ölkənin ticarət əlaqələrini nəzarətə götürdülər.

Tibetlilərin Çinə hücumu zamanı isə onların qarşısına uyğurlar çıxdı. Tibetlilərin Çini ələ keçirməsi uyğurların buradakı üstünlüyünə, o cümlədən gəliirlərinə zərbə vura bilərdi. Buna görə də Bögü xaqan onları məğlub edib Çindən qovdu.

Bögü xaqanın dövründə hökmdar və onun ətrafı Maniçiliyi qəbul etdi. Maniçilik əsasən müharibə etməməyi təbliğ edirdi. Bu da, uyğur türklərinin

döyüş ruhunu aşağı saldı-ğından əhali arasında qəbul olunmurdu. Nəticədə Uyğur dövlətində dini pərakəndəlik baş verdi.

IX əsrin əvvəllərində xaqanların sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi, dini pərakəndəlik Uyğur dövlətini zəiflətdi. Yaranmış şəraitdən təbə edilmiş tayfalar, o cümlədən qırğızlar istifadə edərək **840-cı ildə** Uyğur dövlətinin varlığına son qoydular.



Göytürk və Uyğur döv-lətlərinin zəifləməsinin və süqutunun səbəblərini müqayisə edin.

Uyğurlar yüksək şəhər mədə-niyyətinə malik xalq idi. Onlar

yeni şəhərlər salır, dağılmış şəhərləri isə bərpa edirdilər. Uyğur dövlətinin İpək yolu üzərində yerləşməsi şəhərlərin inkişafına, ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Avropalılardan əvvəl kağız istehsal edən uyğurlar mətbəə yaratmışdılar.

Mani dininin yayılması üçün lazım olan kitablar mətbəədə çap olunurdu.

Uyğurlar kitab çapını çinlilərdən öyrənmişdilər. Ərəblər isə uyğurlardan mənimsəmiş və Avropaya yaymışdılar.



Uyğur mədəniyyətinin dünya sivilizasiyasının tərkib hissəsi olmasını əsaslandırın.





AVAR, XƏZƏR VƏ BULQAR DÖVLƏTLƏRİ

Bayan xaqan, Konstantinopolun mühasirəsi, franklarla mübarizə, Xəzər asayışı, Qurd xan

Sərqi Hun dövlətinin süqutundan sonra 394-cü ildə türk tayfaları Şərqi Türküstanda Ay xaqanın başçılığı altında Asiya Avar dövlətini qurdular. Avar xaqanlarının monqol əyanlarını da dövlət işlərinə cəlb etmələri onların türklər arasında nüfuzlarını azaltmışdı. Nəticədə hakimiyyət 552-ci ildə Göytürklərin əlinə keçdi. Göytürklərlə mübarizədə məğlub olan avarlar

qərbə doğru köçməyə məcbur oldular.

Sabirlərlə və digər qohum türk xalqları ilə birləşən avarlar Qafqazın xeyli hissəsini, həmçinin Qara dənizin şimal sahillərini tutdular. Onlar 562-ci ildə Bayan xaqanın başçılığı altında Avropa Avar dövləti qurdular. Bizansın şərq və şimal torpaqlarına hücum edən avarlar Dunay ətrafına yerləşdiril-



Bayan xaqan

miş slavyanları özlərinə tabe edərək Mərkəzi Avropada xeyli ərazilər ələ keçirdilər. Daha sonra Elba çayı sahilindəki döyüşdə frankları darmadağın edən avarlar onların kralını əsir tutdular.

Avarlar Konstantinopolu mühasirəyə alsalar da, hərbi gəmiləri olmadığına görə şəhəri tuta bilmədilər. Bu, türklər tərəfindən Konstantinopolun ələ keçirilməsi məqsədilə edilən ilk mühasirə hesab edilir.



Avarların uğurlarının səbəbləri nə idi?



Avar süvarisi



Avropada yeni bir türk dövlətinin yaranmasının əhəmiyyətini izah edin.

Avarların Konstantinopolu tuta bilməməsi nəticəsində bəzi türk xalqları xaqanlıqdan ayrıldı.

788-ci ildə Avar xaqanlığının orduları İtaliyanın şimalını tutdu. Bu hadisə Frank krallığı ilə avarlar arasında müharibəyə səbəb oldu. Slavyanlar bu

müharibədə frankların tərəfinə keçdilər. Nəticədə Mərkəzi Avropanın xeyli hissəsi Avar xaqanlığının tərkibindən çıxdı. Bu ərazilərə alman tayfalarının köçürülməsi başlandı. Onların avarlar arasında xristianlığı yaymaları nəticəsində avarlar get-gedə almanlaşmağa başladılar. IX əsrin əvvəllərində Frank imperatoru Böyük Karl avarların paytaxtını işğal etdi. Bundan sonra avarlar yalnız



Konstantinopolun ələ keçirilə bilməməsinin Avar dövlətinə hansı təsiri oldu?



Avarların Konstantinopola hücumu



Avar döyüşçüsü



Avarların Konstantinopolu mühasirəyə alması

indiki Macarıstanın şərqində, Rumıniyanın və Bolqarıstanın şimalındakı əraziləri əllərində saxlaya bildilər. Buradakı avarlar Asiyadan köçüb gəlmiş macarlarla birlikdə Macarıstan krallığını qurdular.

Avar xaqanlığı indiki slavyanların, almanların, macarların və ruminların mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Avropalı tarixçilərin yazdığına görə, "Meşələrdə həyat sürməyə öyrəşmiş slavyanlar avarlardan dövlət qurmağı və döyüşməyi öyrəndilər".



Avarların Avropa xalqlarının mədəni həyatındakı rolunu araşdırın.





Qərb slavyanlarının avarlarla bağlı çoxlu rəvayətləri vardır. Onlardan birində deyilir: "Avarların boyları o qədər uca idi ki, ən hündür ağaclar onların dizlərinə çatırdı. Avar döyüşçüsü çəkməsinə yapışan palçığı təmizlədikdə təpə yaranırdı".

İndi də çex, slovak və polyak dillərində avar sözü "nəhəng", "qüdrətli" mənasında işlənir.



Slavyanların avarlarla bağlı bu təsəvvürləri nədən irəli gəlirdi?



Avar döyüşçüsü



Xəzər xaqanlığı

Qərbi Göytürk dövlətinin varisi olan Xəzər xaqanlığının (650-ci ildə) qurulmasında xəzər, barsil, sabirlər və digər türk tayfaları iştirak etmişlər. Bu tayfalar hələ "Xalqların böyük köçü"ndən əvvəl Qafqazda və ona qonşu ərazilərdə yaşayırdılar.

Xəzər xaqanlığının paytaxtları Bələncər, Səməndər, daha sonra isə İdil şəhərləri olmuşdur. Xəzərlər Sasanilərin Azərbaycanda, eləcə də Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə imkan vermədilər. Xəzər xaqanlığı Şərqi Avropa tarixində böyük rol oynadı. Bu dövlət adları çəkildikdə belə qonşu xalqları lərzəyə salan ərəb sərkərdələrinin şimala doğru hücumlarının qarşısını aldı.

Xəzər dövlətinin başında Göytürk xaqanlarının nəslindən olan xaqan dururdu.

Qədim türk adətinə görə, xaqan olacaq adamın boynuna bir neçə yerdən kəmər atıldıqdan sonra onu sıxmağa başlayır və neçə il hökmranlıq edə biləcəyini soruşurdular. Əgər xaqan bu mərasim zamanı söylədiyi vaxtdan çox hakimiyyətdə qalmaq fikrinə düşərdisə, onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırırdılar.



Türk xalqlarında təsadüf olunan bu adətə münasibət bildirin.

"198-ci ildə xəzərlərin və barsillərin birləşmiş qüvvələri Çola (Dərbənd) qapılarını, sonra isə Kür çayını keçib onun sol sahillərinə səpələndilər.

Qərbdə Ərdahan, şərqdə Gəncə, şimalda Tiflis, cənubda İrəvan ilə əhatəli yerlərdə qarapapaq adı ilə tanınan barsillər II–III əsrlərdəki böyük yürüşlər nəticəsində buralara yerləşmiş və buraya öz adlarını – Borçalı adını vermişlər".



VIII–IX əsrlər Şərqi Avropa tarixində "Xəzər asayışı" dövrü adlanır. Bu dövrdə sıx meşələrdə yaşayan slavyan qəbilələri Xəzər xaqanının icazəsi ilə Dnestra və Dnepr çayları arasındakı ərazilərə yerləşdilər. Cənubda ərəb orduları ilə uzun sürən müharibələr aparan xəzərlər

şimala doğru çəkildilər. Buradakı meşələrdə yaşayan şərq slavyan tayfaları xəzərlərə tabe olaraq vergi ödəməyə razılıq verdilər.



"Xəzər asayışı" dövrü nə deməkdir?



Dövlətdə ikinci nüfuzlu şəxs xaqanbəyi hesab olunurdu. O, xaqan qarşısında sədaqət andı içib vəzifəsini yerinə yetirməyə başlamamış odun üstündən keçməli idi.

Xaqanlığın dövlət dili türk-xəzər dili idi. Xəzərlər qalqları dövrümüzə qədər gəlib çatmış böyük şəhərlər salmışdılar. Şəhərlərin əsas əhalisini mərkəzdə yaşayan türklər təşkil edirdi. Hər bir şəhərdə üzvlərindən ikisi müsəlman, ikisi xristian, ikisi yəhudi, biri isə tanrıçılığı təmsil edən dövlət məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi.

Dövlətin iqtisadiyyatının əsasını əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı, sənətkarlıq təşkil edirdi. Xəzərlər ticarətdən əldə etdikləri gəlir, ərazilərindən keçən karvan yollarından alınan göm-



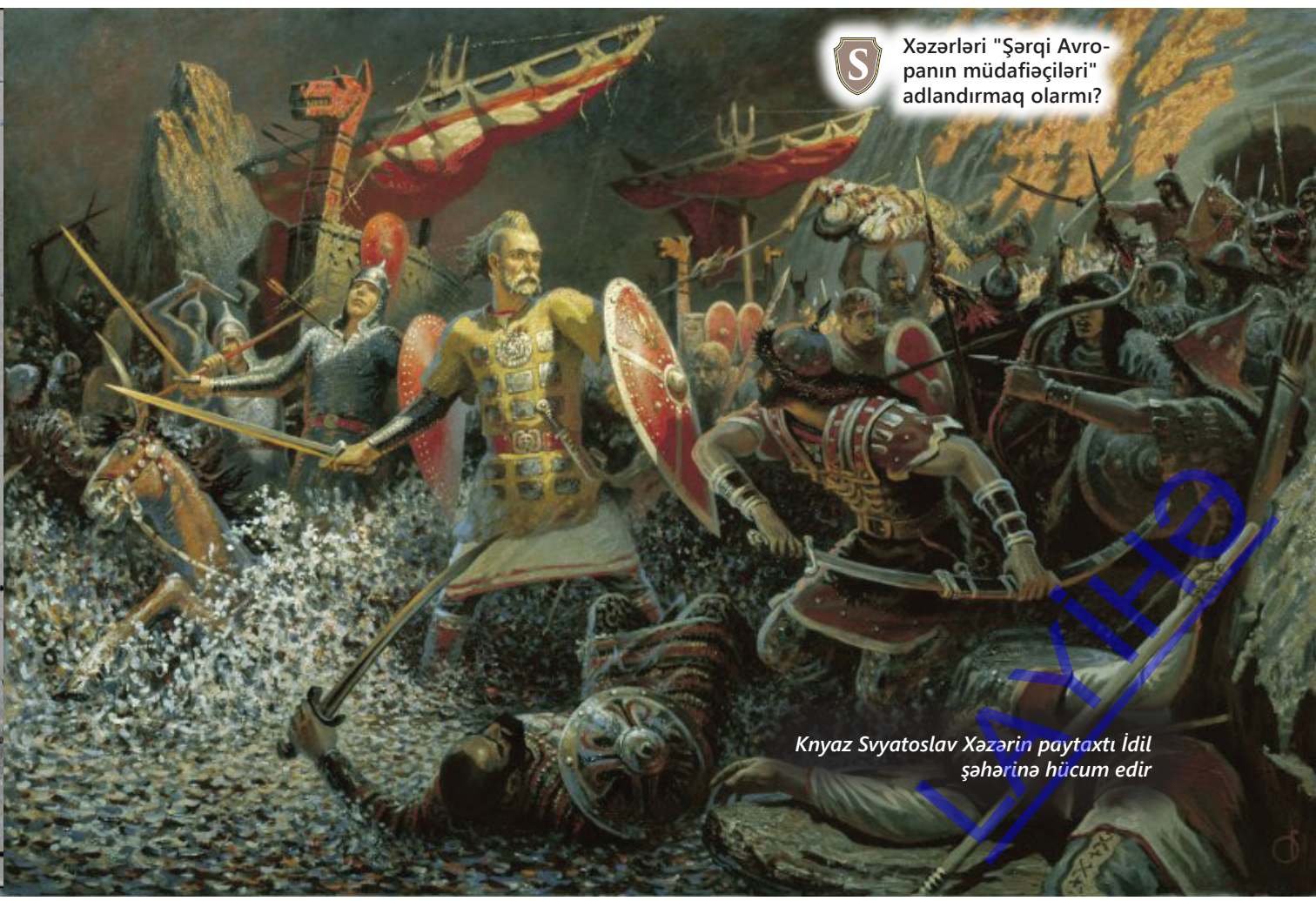
Xəzərlər yürüşdə

rük, habelə tabe edilmiş xalqların ödədikləri vergilər hesabına güclü ordu qurmuşdular.

Ərəblərlə aparılan uzun sürən müharibələr, qonşu türk xalqı olan peçeneqlərin hücumları, habelə dövlətin ərazisində müxtəlif dinlərin yayılması Xəzər xaqanlığının zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Bundan istifadə edən Kiyev knyazı Svyatoslav X əsrin 60-cı illərində xaqanlığın şəhərlərini talayaraq çoxlu qənimət ələ keçirdi. Kiyev knyazı bir müddət sonra peçeneqlərlə döyüşdə öldürüldü.

Xəzərlərin adı XII əsrə qədər bəzi mənbələrdə çəkilsədə, onlar artıq öz əvvəlki qüdrətlərini itirmişdilər.



Xəzərləri "Şərqi Avropanın müdafiəçiləri" adlandırmaq olarmı?

Knyaz Svyatoslav Xəzərin paytaxtı İdil şəhərinə hücum edir

Böyük Bulqar dövləti

Bulqarlar erkən orta əsrlərdə çox geniş bir ərazilərdə – Volqaboyunda, Qafqazda, Ön Asiyada və Şərqi Avropada məskunlaşmışdılar. Attilanın ölümündən sonra hunların bir hissəsi Azov və Xəzər dənizləri arasında daha əvvəllər yaşayan bulqarlarla qarışdılar.

Bir müddət Avar xaqanlığı tərkibində olan bulqarlar 630-cu ildə Qurd xanın başçılığı altında Böyük Bulqar dövlətini qurdular. Az sonra bu dövlətin qonşuluğunda Göytürk xaqanlığının varisi olan Xəzər dövləti yarandı.

Qurd xanın ölümündən sonra bulqarların bir qismi Xəzər xaqanlığına tabe oldu.

İlk yurd yerlərində – Azov dənizi ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazilərdə yaşamağa davam edən bulqarlara “qara bulqarlar” deyilirdi.

Qurd xanın oğlu Qotraq xan şimala doğru gedərək Volqa, Don, Kama sahillərində müstəqil bir dövlət yaratdı. Onun tərkibində 7 türk eli birləşdiyindən Volqa çayı və onun ətrafına Yeddi el (İdil) deyilirdi. Bu dövlətin əhalisi “ağ bulqarlar” adlanırdı.

Qurd xanın digər oğlu Asparux (Esperi qədim türk dilində “şahin” deməkdir) xan, əsasən, On oğuzlardan ibarət ordusu

ilə Dunay sahillərinə doğru hərəkət etdi.

Bulqarların bir hissəsi Macarıstan ərazisində möhkəmlənə bilməyərək Makedoniyaya köçüb buraya yerləşdi.

Yerdə qalan bulqarlar İtaliyanın mərkəzində yurd salaraq xristianlığı qəbul etdilər. Hələ də İtaliyada bulqarların adını daşıyan kilsənin olması bununla bağlıdır.

Beləliklə, Qurd xandan sonra onun oğulları: Qotraq xan və Asparux xan müstəqil dövlətlər qura bildilər.



Bulqarların yayıldığı əraziləri xəritədə göstərin.

Bulqar süvarisi



İdil (Volqa) Bulqar dövləti

Qotraq xan Orta Volqaboyunda yaşayan qohum bələncər, barsil, sabirlər və esegel tayfaları ilə birlikdə müstəqil Türk dövlətinin əsasını qoydu. Sonralar qohum Oğuz, Qıpçaq və Peçeneq tayfalarının bir qismi də Volqa Bulqarıstanının hakimiyyəti altına keçdi. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Bulqar, sonra isə Bilər (Bilyar) şəhərləri oldu. 922-ci ildə Qotraq xanın varisi Almış xan İslam dinini qəbul etdi.

Bulqarlar dafələrlə ölkələrinə soxulmuş slavyanların hü-

cumlarını qətiyyətlə dəf etmiş, monqolların birinci yürüşü zamanı onları geri oturtmuşdular. 1236-cı ildə monqollar Volqa bulqarlarını məğlub etdilər. Volqa Bulqarıstanı yeni qurulmuş monqol dövlətinin – Qızıl Ordunun tərkibinə qatıldı. Volqa bulqarları bu dövlətin çiçəklənməsində və Qızıl Ordu hökmdarı Bərkə xanın İslam dinini qəbul etməsində mühüm rol oynadılar.



Bulqarların həyatında baş vermiş hadisələrin xronoloji cərchivəsini müəyyən edin.



Volqa Bulqarları hansı dövlətin çiçəklənməsində mühüm rol oynamışlar?

Dunay Bulqar dövləti

679-cu ildə Dunay sahillərinə gələn Asparux xan çayı keçərək Bizans ordusunu darmadağın etdi. Bölgədə məskunlaşmış slavyan tayfaları Asparux xanın hakimiyyətini qəbul etdilər. Bizans imperatorları bulqarlara xərac verməyə məcbur oldu. Asparux xan azsaylı bulqarların çoxsaylı slavyanlarla qarışmalarının qarşısını almaq məqsədilə onların slavyanlarla nikaha girmələrini qadağan etdi.

IX əsrin əvvəllərində hakimiyyətə gələn Krum xan Bizans üçün daha qorxulu idi. Konstantinopol ikinci dəfə türklər tərəfindən mühasirəyə alındı. Bizans casusu Krum xanı zəhərlədiyindən bulqarlar şəhəri ələ keçirə bilmədi. On-

dan sonra hakimiyyətə gələn Omurtağ xan öz sələfləri kimi bulqarların slavyan qadınları ilə evlənməsi ilə yanaşı, xristianlığın da yayılmasına qarşı çıxırdı. O hətta böyük oğlunu xristianlığı qəbul etdiyinə görə varisləkdən məhrum etmişdi.

Börü xanın dövründən başlayaraq Dunay Bulqarıstanı zəifləməyə və Bizansın təsiri altına düşməyə başladı. Onun dövründə nəinki slavyanlarla evlənməyə icazə verildi, həm də 865-ci ildə xristianlıq Dunay Bulqarıstanının rəsmi dövlət dini elan edildi. Börü xan Boris adını aldı. Lakin türk-bulqar əyanları buna qarşı çıxır, tanrıçılıq dinini qorumağa çalışırdılar.

Sonralar Dunay Bulqarıstanında olmuş xristian rahiblər bulqar türkləri içərisində hələ də tanrıçılıq dininin və Boz Qurd inancının qalmasını xüsusi qeyd edirdilər.



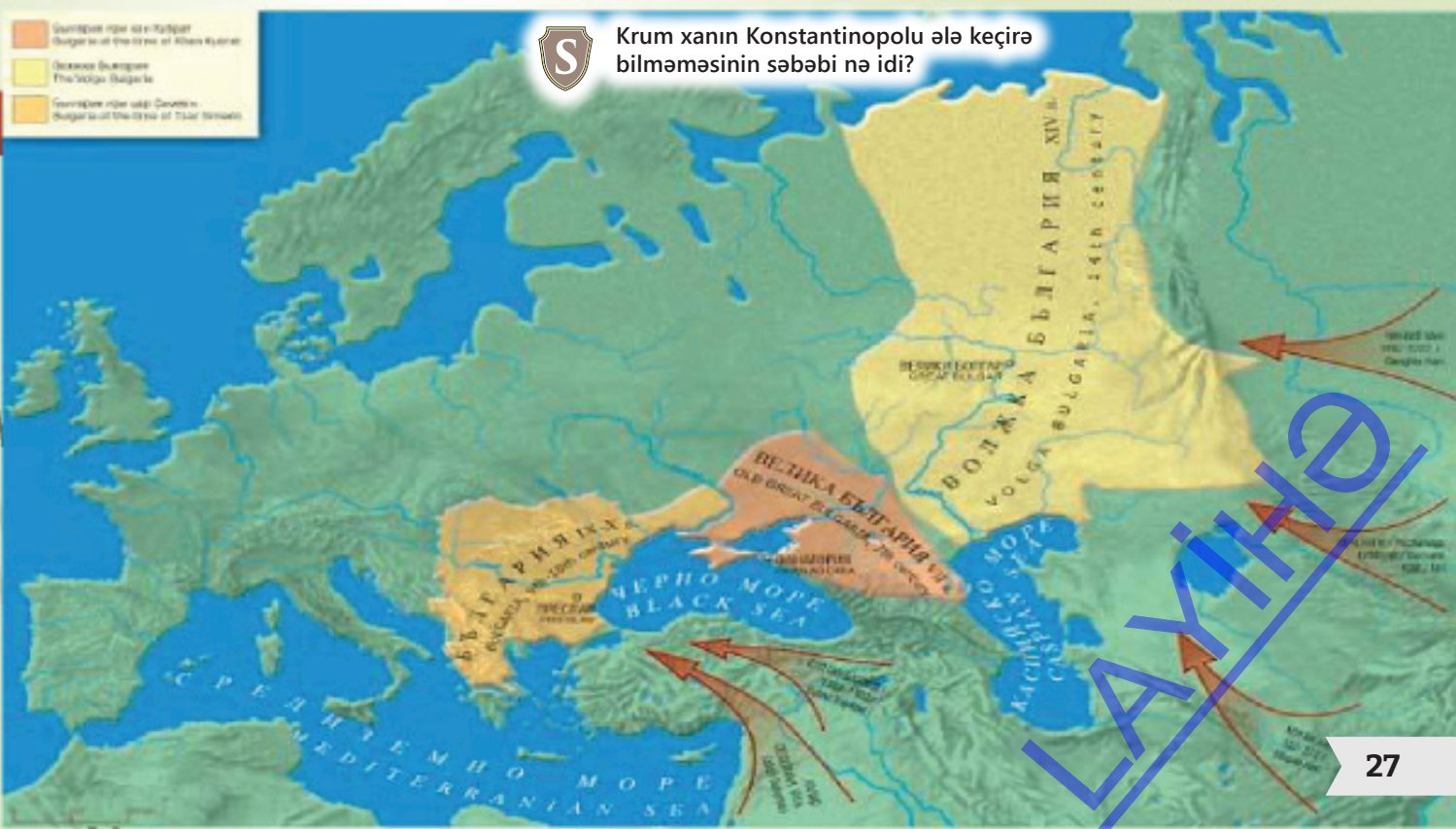
Asparux xan



Bulqarların qurduğu dövlətlərin süqut etmə səbəblərini nədə görürsünüz?



Krum xanın Konstantinopolu ələ keçirə bilməməsinin səbəbi nə idi?





SASANI DÖVLƏTİ. QAFQAZ

Ərdəşir, Zərdüştülük, Manilik, Məzdək,
I Xosrov,



Parfiya dövləti III əsrin əvvəllərindəki daxili çəkişmələr və hakimiyyət uğrunda mübarizədə zəifləmişdi. Əyalətlərin hakimləri mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Belə bir şəraitdə əhali içərisində atəşpərəst kahinlərin nüfuzu artırdı. Belə kahinlərdən biri də Sasan idi. Onun oğlu Ərdəşir sonuncu Parfiya hökmdarı üzərində qələbə qazanaraq özünü şahənşah, yəni "şahlar şahı" elan etdi. Sülalənin əsasını qoymuş Sasanın adı ilə adlandırılan dövlətin paytaxtı vaxtilə Selevkilər tərəfindən salınmış Ktesifon oldu. Parfiyanın da paytaxtı olmuş bu şəhər Şərqdə Mədain adı ilə tanınır.

I Ərdəşir hakimiyyətə gəldikdən az sonra Azərbaycanın cənubunu (Atropatena) ələ keçirib, Roma ilə müharibələrə başladı. Mesopotamiya və Qafqazda Sasanilərlə Roma arasında illərlə davam etmiş müharibələr başladı.

Romalıları dalbadal üç dəfə məğlubiyyətə uğradan Sasanı şahı I Şapur geniş ərazilər ələ keçirdi. Sasanilərin sərhədləri Suriyadan Hind çayına, Böyük

Qafqaz dağlarından Ərəbistan yarımadasına qədər böyüdü.



Sasanilərlə Roma arasındakı müharibələrdən ən çox hansı ərazilər zərər çəkirdi?

Sasanilərin şərq istiqamətindəki təcavüzkar yürüşlərini Ağ hunlar dayandırdı. Onlar 457-ci ildə Mərkəzi Asiyanın bir hissəsini Sasanilərin əlindən aldılar. Həllədiçi döyüş 484-cü ildə baş verdi. Sasanı ordusunu darmadağın edən türklər şahın ailəsini, xəzinəsini və xeyli əsir ələ keçirdilər. Sasanı şahı Firuz döyüşdə öldürüldü. VI əsrin 60-cı illərinə qədər Sasanilər Ağ hunlara vergi verməyə məcbur olmuşdular.

Sasani dövləti və Qafqaz

Sasanilər və Romanın uğrunda mübarizə apardıkları əsas bölgələrdən biri də Qafqaz idi. Hər iki dövlət bölgədə möhkəmlənmək məqsədilə dövlət



Sasanilərin gerbi

Sasanilərlə romalılar arasında döyüş





dinlərini yaymağa çalışırdı. Qafqazın cənub-qərbində hakimiyyətdə qalan Parfiya Arşakiləri Ön Asiyanın və Mesopotamiyanın bir hissəsini onların əlindən qoparmış Sasanilərin deyil, Romanın dövlət dinini qəbul etdilər. Sasanilərin Qafqaz əhalisinə zərdüşť dinini qəbul etdirmək cəhdi uğursuzluqla nəticələndi.

Qafqazda yerli əhalinin çoxunun tanrıçılıq dininə inanan türklərdən ibarət olması da Sasanilərin Qafqazda möhkəmlənməsinin qarşısını aldı. Türklər tərəfindən dəfələrlə məğlub edilən Sasanilər onlara qarşı mübarizə aparmaq üçün Xəzər dənizi sahillərində istehkamlar və qalalar tikdirmişlər. Həmçinin bu ərazilərə soydaşlarını köçürmüşlər. Türklərə qarşı mübarizədə Sasanilər hətta qatı düşmənləri olan Bizans imperatorluğu ilə ittifaq bağlamaqdan da çəkinmirdi.

Sasanilərin Qafqazdakı nüfuzlarına ən ağır zərbə VII əsrin 20–30-cu illərində vuruldu. Bizansa qarşı başladığı müharibədə Sasanilər xeyli uğur qazandı.

Lakin türklərin Bizans tərəfindən savaşa girməsi müharibənin gedişini tamamilə dəyişdi. Sasanilər ağır məğlubiyyətə uğradı. Bizansla sülh bağladıqdan sonra türkləri Qafqazdan vurub çıxarmaq istəyən Sasanilər 630-cu

ildə Göyçə gölü sahillərində azsaylı türk ordusu tərəfindən darmadağın edildi.



"Cənubi Qafqazın işğalçılardan qorunmasında türk tayfalarının rolu" mövzusunda müzakirə keçirin.



Mani və Məzdək hərəkətləri



Mani təliminin
mənfi və müs-
bət cəhətlərini
yazın.

Selevkilər və Parfiya dövründə özünüidarə hüququna malik olan şəhərlər Sasanilərin hakimiyyətə gəlişindən sonra müstəqilliklərini itirməyə başladı. Feodal münasibətlərin inkişafı nəticəsində azad kənd icmalarının torpaq sahələri azalmağa başladı.

Sasanilər dövlətində hakimiyyətin başında şahənşah dururdu. Ondan sonra ikinci nüfuzlu şəxs Baş kahin sayılırdı. "Maqlar Maqı" adlanan bu şəxs Azərbaycanın cənubunda yerləşən Qazaka şəhərində otururdu. Sasani hökmdarları onların hakimiyyətinin möhkəmlənməsində böyük rol oynayan atəşpərəst kahinlərinə geniş torpaq sahələri ayırır, onları çoxlu hədiyyələrlə mükafatlandırır.



Sasani qoşununda oxçular

III əsrin 40-cı illərində bir çox dinləri özündə birləşdirən maniçilik təlimi yarandı. Təlimin qurucusunun adı bəlli olmasa da, o özünü Mani, yəni "ışıq" adlandırırdı. Onun ata və anası Parfiya Arşakiləri nəslindən idi. Mani dünya malına uymamağı, heç kimi və heç nəyi incitməməyə çağırırdı. O bu davranışın insanı işığa, nura qovuşduracağına inanırdı.

Sasanilərin ərazisində meydana gəlsə də, bu təlim daha çox Mərkəzi Asiya türkləri içərisində yayılmış, Uyğur xaqanlığının rəsmi dövlət dininə çevrilmişdi. Zərdüştilikdən başqa, digər dinlərə dözümsüzlük göstərən Sasani şahı Manini edam etdirdi.

Maninin davamçısı hesab edilən Məzdək də xeyirlə şərin daim mübarizə apardığına



Mani



Baş kahinin Qazaka şəhərində oturmasının səbəbini izah edin.





Məzdək

inanırdı. O, insanlar arasındakı bərabərsizliyə qarşı çıxır, dünya malının hamı arasında bərabər bölünməsinə istəyirdi. V əsrin 80-ci illərində fəaliyyətə başlayan Məzdəkin tərəfdarları iri feodalların mülklərini dağıdır, onların xəzinələrindəki var-dövləti kasıblar arasında paylayırdılar. Sasani hökmdarı Məzdəkdən iri feodallara qarşı mübarizədə istifadə etdi. Lakin bu hərəkatın get-gedə onun özünə qarşı çevriləcəyindən qorxaraq VI əsrin 20-ci illərində məzdəkilərə divan tutdu.



I Xosrov

Məzdəkilər hərəkatı yatırıldı, hakimiyyətə gələn I Xosrov vergi siyasətində kəndlilərin xeyrinə bəzi güzəştlər etməyə məcbur oldu.



Mani və Məzdək təlimləri arasında hansı oxşarlıqlar vardır?

Sasanilər dövlətinin süqutu

VII əsrin 30-cu illərində Bizansla aparılan müharibələr və türklər tərəfindən məğlubiyyətlər Sasanilər dövlətini tamamilə zəiflətməmişdi. Belə bir vaxtda onun cənub sərhədlərində

güclü Ərəb xilafəti yarandı. Bu dövlətin qurucusu olan Məhəmməd Peyğəmbər Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizə İslam dinini qəbul etməyi təklif etmişdi.

Ərəbistan yarımadasında möhkəmlənən müsəlmanların Sasanilərlə ilk toqquşmaları Mesopotamiya ərazisində baş verdi. Bizansın da yardımına

baxmayaraq, Sasanilər ardıcıl olaraq ağır məğlubiyyətlərə uğradılar. Kadisiyyə və Nəhavənd döyüşündə uduzan Sasanilər dövləti bir müddət sonra, 651-ci ildə süqut etdi.



Sasani dövlətinin süqut etməsinin səbəblərini müəyyən edin.

Ktesifondakı Sasani sarayının qalıqları



Qafqaz VII–XI əsrlərdə

“Xalqların böyük köçü” nəticəsində istər Şimali, istərsə də Cənubi Qafqazda türklərin siyasi nüfuzları və sayları daha da artdı.

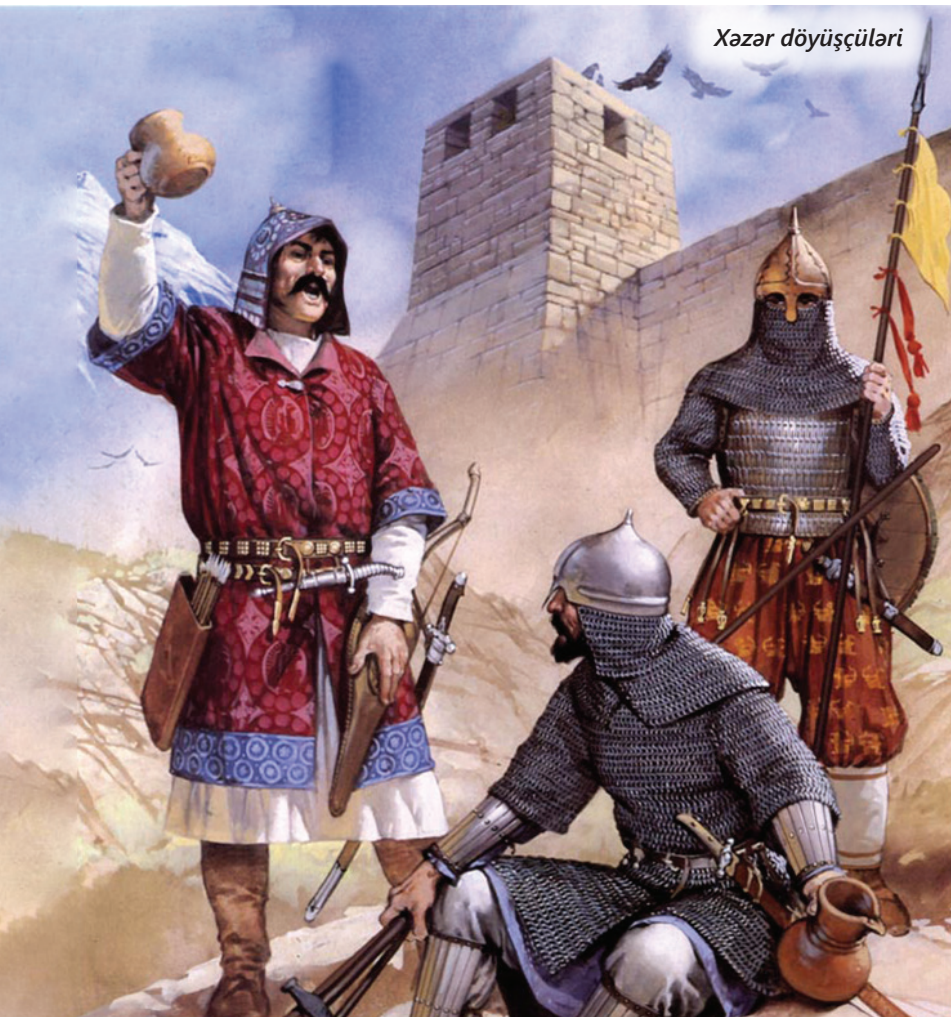
Şimali Qafqazda Dağıstanda Hun dövləti, daha sonra Şimali Qafqazı əhatə etmiş Barsiliya, Göytürk xaqanlığının süqutundan sonra isə Xəzər xaqanlığı yarandı.



Xəzər xaqanlığının meydana gəlməsinin əhəmiyyəti nə idi?

Türklər bölgədə möhkəmlənmək istəyən Sasanilərlə, daha sonra isə ərəblərlə uzun müddət mübarizə aparmışlar. Ərəblərin Qafqaza gəlişi bölgədə İslamın yayılmasına səbəb oldu. Bu dövrdə Qafqazın ən qüdrətli dövləti olan Xəzər xaqanlığı təkcə Qafqazda möhkəmlənmək istəyən ərəblərə qarşı deyil, eyni zamanda, Qara dəniz sahillərinə yiyələnmək istəyən Bizansa, həm də şimaldan qarət məqsədilə cənuba soxulmaq istəyən slavyanlara qarşı mübarizə aparırdı. Bu isə dövləti gücdən salırdı. X əsrdə Xəzər xaqanlığı süqut etdi.

Xəzər döyüşçüləri



Piyada Xəzər döyüşçüsü



Ərəb xilafətinin Qafqazda nüfuzunun zəifləməsi nəticəsində Cənubi Qafqazda bir çox müstəqil müsəlman dövlətləri: Dərbənd, Tiflis və Dumanis əmirlikləri, Şirvanşahlar, Sacilər Salarilər, Şəddadilər dövlətləri ilə yanaşı, əhalisi xristianlığını saxlamış Şəki hakimliyi yarandı.

Sonralar Cənubi Qafqazda Kartli (Gürcüstan) adı çəkilməyə başladı.

Qafqazda ərəblərin hakimiyyəti



Sizcə, ilk dəfə Kartli adının X yüzillikdə çəkilməsinin səbəbi nədir?



Sizcə, nəyə görə Sasani dövlətində və Cənubi Qafqazda feodal münasibətləri oxşar şəkildə yaranmış və inkişaf etmişdir.

ƏRƏB XİLAFƏTİ İSLAMIN YAYILMASI

Ərəb xilafəti, İslam dini, Məhəmməd peyğəmbər, Quran

Ərəbistan yarımadası Asiya, Afrika qitələrinin qovuşduqları ərazidə yerləşir.

Yarımadanın cənubunda su və yağış bol olduğundan əhali burada daha sıx yaşayırdı. Cənub bölgələrinin əhalisi, əsasən, əkinçiliklə məşğul olurdu. Yarımadanın şimalındakı və mərkəzindəki səhralarda isə köçəri maldarlar – bədəvilər yaşayırdılar.

Bütperəst ərəblərin ziyarətgahları olan Kəbə Məkkə şəhərində yerləşirdi. Əksəriyyəti bütperəst olan ərəblər içərisində xristianlığa, yəhudi dininə və zərdüştlüyə inananlar da var idi.



Ərəblər içərisində müxtəlif dinlərin yayılmasının səbəbi nə idi?

Ərəblərdə yeni dinin meydana gəlməsi 570-ci ildə Məkkədə anadan olmuş Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. 610-cu ildə 40 yaşında Məhəmmədə peyğəmbərlik verilmiş və o, yeni dini – İslamı təbliğ etməyə başlamışdır. Məkkə şəhərinin əyanları tərəfindən sıxışdırıldı.



*Məhəmməd peyğəmbərin meracı (miniatur, XVI əsr)
Rəssam Sultan Məhəmməd*



rilan Məhəmməd peyğəmbər və onun tərəfdarları 622-ci ildə Mədinəyə köçmüşlər. Hicri adlanan İslam təqvimini həmin ildən başlanıır.

Müsəlman icmasının başında duran Məhəmməd peyğəmbər, əslində, bütün Mədinə şəhərini

idarə etməyə başladı. Məkkəlilər Mədinədəki müsəlmanlar üzərinə yürüş etdilər. 624-cü ildə Bədr döyüşündə müsəlmanlar qələbə qazandılar. Müsəlman icmasına rəhbərlik edən Məhəmməd peyğəmbər yeni dövlətin başçısı oldu. Bununla da 630-cu ildə İslam dövləti meydana gəldi.



Məhəmməd peyğəmbərin möhürü



S Sizcə, yeni din ərəblərin həyatında hansı rol oynadı?



S Yeni dinin yaranmasını zəruri edən səbəblər hansılar idi?



T Ərəb dövlətinin yaranmasında Məhəmməd peyğəmbərin rolunu izah edin.

Bədr döyüşü



İslam dininin təməl kitabı "Quran"dır. "Quran" "oxumaq" deməkdir. 23 ilə tamamlanmış "Quran" 114 surədən, surələr isə ayələrdən ibarətdir. İslamı qəbul edən hər bir şəxs aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir:

- ✓ Kəlmeyi-şəhadəti ("Allah təkdir, Məhəmməd onun elçisidir") bilməli;
- ✓ Namaz qılmalı;
- ✓ Ramazan ayı boyunca oruc tutmalı;
- ✓ Mülkiyyətinin həcminə görə xüms (beşdə bir) və zəkat verməli;
- ✓ İmkani səviyyəsində Məkkədəki Kəbəni ziyarətə getməlidir.



Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra dövləti xəlifələr (peyğəmbərin "müavinləri") idarə etməyə başladılar.

Müsəlmanlar Ərəbistan yarımadasına hakim olduqdan sonra qonşu Bizans və Sasani torpaqlarının fəthlərinə başladılar. Müsəlmanların ədalətli davranışlarını gören əhali çox vaxt müqavimət göstərmirdi.

VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Şimali Afrika ölkələrini

fəth etdilər. 711-ci ildə Tariqin başçılığı ilə müsəlman qoşunları Afrika ilə Avropanı ayıran boğazı keçərək İspaniyaya daxil oldu. Tariqin şərəfinə həmin boğaz indi Cəbəllütarıq boğazı adlanır. Vestqotları darmadağın edən müsəlmanlar İspaniyanı tutub, Frank krallığına yürüş etdilər. 732-ci ildə Puatye döyüşündə frankların ciddi müqaviməti ilə qarşılaşan müsəlmanlar Avropanın içərilərinə doğru hərəkətlərini dayandırdılar.

Puatye döyüşü



İslam orduları, eyni zamanda, Qafqaz və Mərkəzi Asiyanı işğal edib, Şərqdə Çinə və Hind vadisinə gedib çıxdılar. Beləliklə, dövlətin ərazisi VII əsr və VIII əsrin I yarısında Atlantik okeanından Hindistan və Çinə qədər uzanan ərazini əhatə etdi. Geniş ərazili bu dövlət Xilafət adlanırdı.



Ərəb xilafətini imperiya adlandırmaq olarmı?

Xilafət torpaqları əmirliklər adlanan vilayətlərə bölünmüşdü. Xilafətdə dövlət dili ərəb dili idi. Əsas pul vahidləri qızıl dinar və gümüş dirhəm idi. Əsas vergi olan **xərac** torpaqdan istifadə müqabilində alınırdı. İslamı qəbul etməyən 15 yaşından 60 yaşına qədərki kişilərdən cizyə alınır və onlar bunun müqabilində hərbi xidmətdən azad olunurdular.

IX əsrdə Misir, Mərkəzi Asiya, Azərbaycan, İran və Əfqanıstan Bağdad xilafətindən ayrıldı. Xilafətin dağılmasında Azərbaycanı yayılan Xürrəmilər hərəkatının xüsusilə Babəkin azadlıq mübarizəsinin (816–837) böyük rolu oldu.

Xəlifə Mötəsim (833–842) Bizans imperiyasına və Xilafətdəki üsyanlara qarşı mübarizədə də türklərdən istifadə edirdi. IX əsrin II yarısında dövlətdə və orduda türklər mühüm rol oynayırdılar. Xəlifələr get-gedə türk hərbi başçılarından asılı vəziyyətə düşməyə başladılar. Belə hərbcilərdən biri də Azərbaycanın Sacilər sülaləsinin əsasını qoyan və Avşın titulu daşıyan Əbu Sac idi.

Xilafət tarixi 3 dövrə bölünür:



Ərəb dövlətinin dövrlərə bölünməsinə izah edin.

- 1 Məhəmməd peyğəmbər və ondan sonra gələn 4 xəlifənin – Əbu Bəkir, Ömər, Osman və Əlinin dövrü. Bu dövrdə paytaxt Mədinə və Məkkə şəhərləri olan Ərəb dövləti yeni yaranır və inkişaf edirdi.
- 2 Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti (661–750) dövrü. Bu dövrdə paytaxt Dəməşq (Şam) şəhəri idi.
- 3 Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti (750–1258) dövrü. 762-ci ildə Bağdad şəhərinin əsası qoyulmuş və paytaxt Dəməşq-dən Bağdada köçürülmüşdü. Ona görə Abbasilər sülaləsinin idarəçiliyi dövrü Bağdad xilafəti də adlandırılır.

Torpaq sahibliyinin aşağıdakı formaları var idi :

- 1 **dövlət** torpaqları
- 2 irsən keçən **mülk** torpaqları
- 3 xidmət qarşılığında verilən və irsən keçməyən **iqta** torpaqları
- 4 müsəlman dini idarələrinə mənsub olan **vəqf** torpaqları
- 5 **icma** torpaqları



Alimlər peyğəmbərlərin varisləridir.

Hz. Məhəmməd

"Bizlər sizin zənn etdiyiniz kimi dürüst bir millət deyildik. Əziz və cəlil Allah bizləri Həzrəti Məhəmmədin vasitəsilə hidayətə çatdırdı, İslam dini ilə şərəfləndik. Bundan əvvəl biz azğın, alçaq, cahil bir qövəm idik. Tüflə (*Tiflisdəki müsəlman icmasının başçısı*) həm də bizə sizin dostluq və sülh içində yaşamaq istədiyinizi söylədi. Mən və mənim yanımdakı möminlər bu anlaşmanı çox istəyirdik. İndi mən sizə Əbdürrəhman ibn Cəz əs-Süleməni göndərirəm. O bizim içərimizdə Allahın elmini ən yaxşı bilən və "Quran-i Kərim"i ən yaxşı oxuyandır. Tüflə ilə sizə "aman" (*müqavilə*) göndərirəm. Əgər qəbul etsəniz, o bu müqaviləni sizə verəcəkdir. Əgər bundan çəkinərsinizsə, o zaman sizinlə eyni şərtlərlə müharibə edəcəyik. Şübhəsiz, Allah xain və qorxaqları sevməmişdir".

Müsəlman sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmənin 644-cü ildə Tiflis əhalisinə göndərdiyi məktubdan



İSLAM FƏTHLƏRİ

- Məhəmməd peyğəmbərin dövründə genişlənmə (622–632)
- İlk xəlifələr dövründə genişlənmə (632–661)
- Əməvi xilafəti dövründə genişlənmə (661–750)



ƏRƏB XİLAFƏTİ VII–IX ƏSRLƏRDƏ

LAYIHƏ



SAMANILƏR, OĞUZ, QARAXANLI, QƏZNƏLİLƏR DÖVLƏTİ

Samanilər, yabqu, oğuz, Qaraxanlı, böyük xan, Əfrasiyab,
Sultan Mahmud, Qəznə, Dəndənəkan

Mərkəzi Asiyada baş vermiş xalq hərəkatı xilafətin dayaqlarına zərbə vurdu. Bu hadisələr türk əsilli yerli feodalların dövlət idarəsində fəal iştirakına səbəb oldu. Üsyanların yatırılmasında xidmətləri olan Saman nəslinin nümayəndələri Mərkəzi Asiyada xilafətin canişinləri təyin olundular. Samanilər sülaləsinin banisi Saman Xudat olmuşdur.

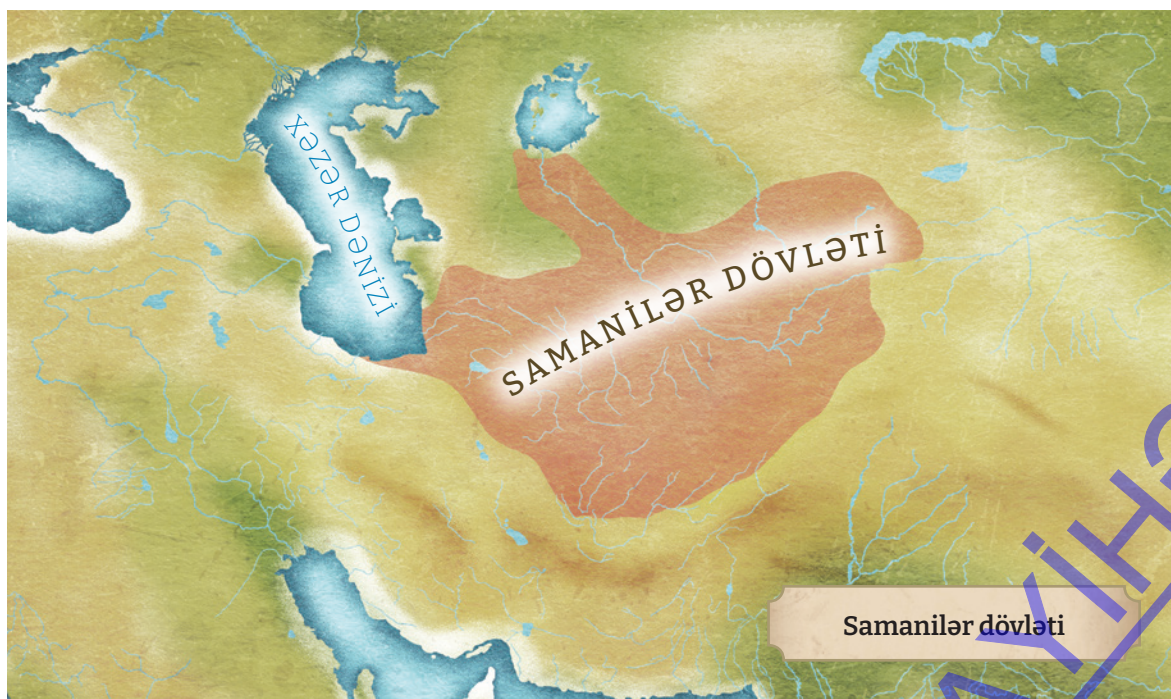
875-ci ildə mərkəzi Buxara şəhəri olan Samanilər dövlətinin əsası qoyuldu.

Samanilər dövlətinin mövcud olduğu qısa tarixi dövr ərzində Mərkəzi Asiyada əkinçilik və ticarət inkişaf etmişdir. Çəltik, pambıq, üzüm və ipək istehsalı armışdır.

Sənətkarlıq və ticarət şəhərlərin inkişafında mühüm rol oynayırdı. Ölkənin paytaxtı ilə yanaşı,

Səmərqənd, Mərv, Nişapur və Herat da yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Tacirlər Şərqi Avropa, Bizans, Çin və Xəzərətrafi ölkələrlə əlaqələr saxlayırdılar.

Samanilər İslam dininin Mərkəzi Asiyada möhkəmlənməsində də böyük rol oynadılar. X əsrin birinci yarısında dövlət yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Bu dövrdə dövlətin ərazisi Məvəraənnəhr, Xorasan, Şimal-Şərqi İrani





əhatə edirdi. Bu ərazilərdə əhalinin böyük hissəsi türklər idi. Ona görə də idarəçilikdə türk əyan və sərkərdələri üstünlük təşkil edirdi.

İri feodalların müstəqilləşməsi mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə səbəb oldu. Bundan istifadə edən Qaraxanlılar Samanilər dövlətinə yürüşlər təşkil etməyə başladı. 999-cu ildə Buxara tutuldu və Samanilər dövləti süqut etdi.



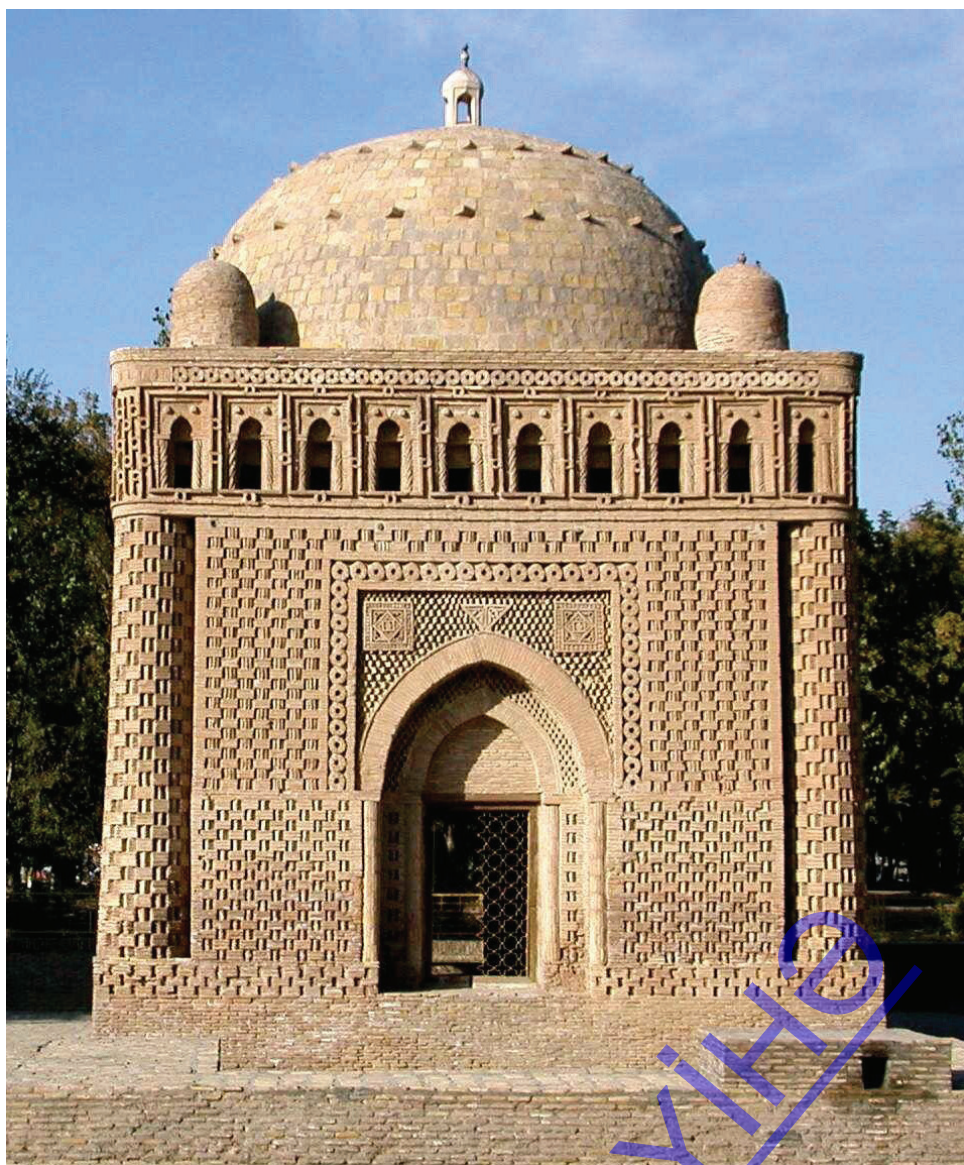
Samanilər dövlətinin süqutunun səbəblərini müəyyən edin.



Samanilər dövlətini xilafətin parçalanması nəticəsində yaranan dövrlərdən saymaq olarmı?



Samanilərin pul vahidi



Buxarada Samani hökmdarına aid məqbərə

Oğuz dövləti

Oğuz adına ilk dəfə Orxon-Yenisey abidələrində rast gəlinir. "Oğuz" sözü boy, qəbilə və ya tayfa mənalərini verən "ox" sözünün cəm şəkilçisi ilə birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Oğuz" adı ərəbdilli mənbələrdə "quz", slavyan mənbələrində isə "türk" şəklində işlənmişdir. "Boz ox" və "Üç ox" qollarına ayrılan oğuzlar 24 boydan ibarət idi.

Oğuzların böyük hissəsi Birinci və İkinci Göytürk xaqanlıqlarının hakimiyyəti altında olmuşdur. İkinci Göytürk xaqanlığının dağılmasından sonra oğuzlar Uyğur dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü.

Mərkəzi Asiyada Seyhun çayı ilə Xəzər dənizi arasında yerləşən boylar 950-ci ildə Oğuz dövlətinin əsasını qoydu. Mərkəzi Yenikənd olan bu dövlət bir sıra mənbələrdə Oğuz Yabqu dövləti kimi də tanınır.

Dövlətə *yabqu* adlanan hökmdar başçılıq edirdi. Yabqudan sonra ölkədə ikinci şəxs sayılan ordu başçısı *subaşı* adını daşıyırdı. Dövlət başçısının köməkçisi *gülgərgin* adlanırdı.

Hökmdarın yanında məşvərətçi orqan olan *divan* fəaliyyət göstərirdi.

Göy tanrıya sitayiş edən oğuzlar X əsrin ortalarında İslam dinini qəbul etdilər. İslam və türk mədəniyyətini özündə birləşdirən oğuzlar yeni dinin möhkəmlənməsində böyük rol oynadılar.



Oğuz və oğulları



Erkən orta əsrlərdə oğuzların əsas məşğuliyyət sahələrini müəyyən edin.



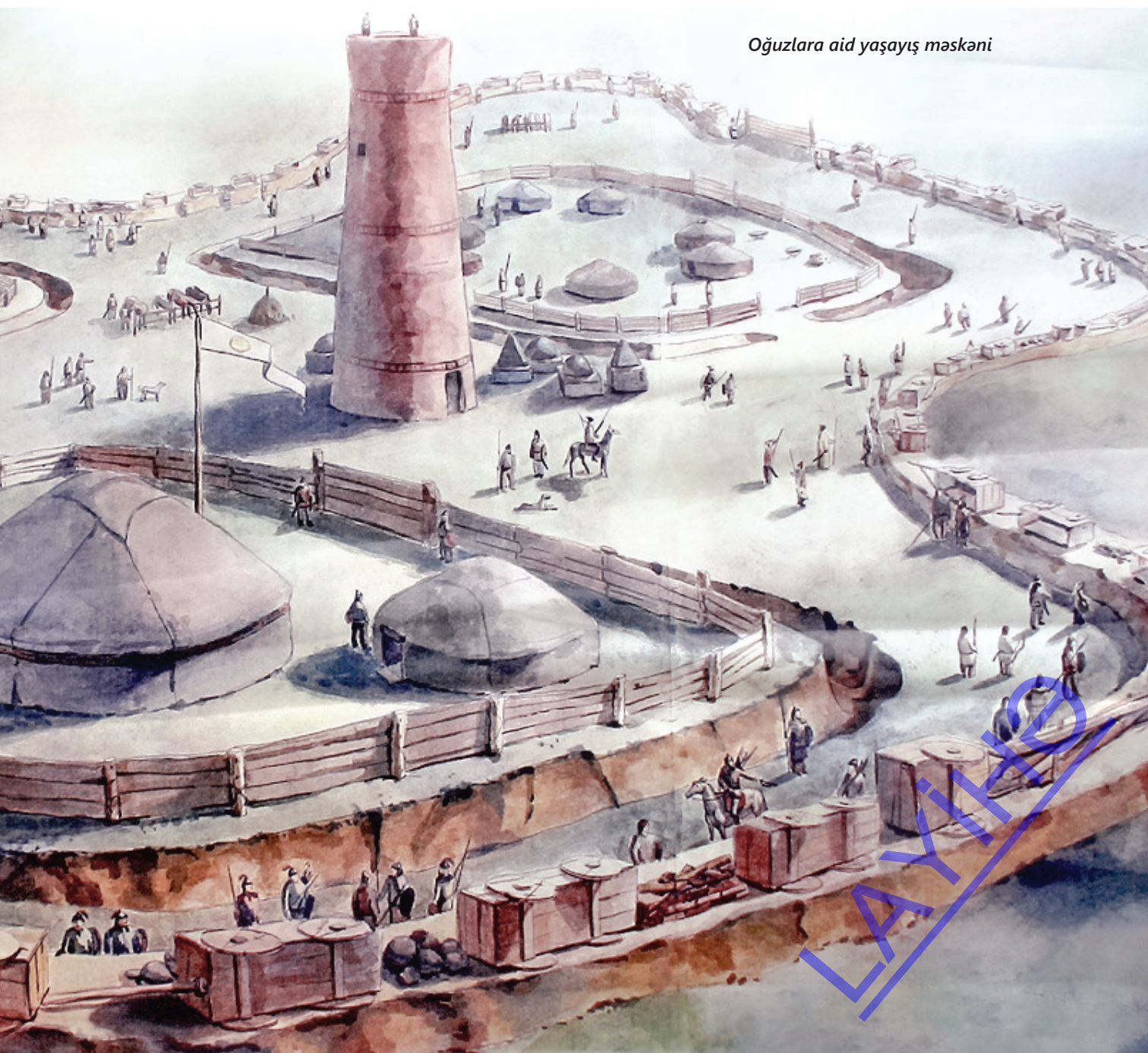


Oğuzlar yürüşdə

Dövlətdə feodalların bir-biri ilə mübarizəsi, hakimiyyət uğrunda çəkişmələr yadelli basqınlara səbəb oldu. Qıpçaqların fasiləsiz hücumları nəticəsində 1000-ci ildə Oğuz dövləti dağıldı. Dövlətin süqutundan sonra Oğuz tayfalarının bir hissəsi Qara dənizin şimalına, oradan da Balkan yarımadasına yayıldı.



Oğuz dövləti nə üçün süqut etdi?



Oğuzlara aid yaşayış məskəni

Qaraxanlı dövləti

IX əsrdə Şərqi Türküstan, Yeddisu və Tyan-Şan dağlarının ətəklərində Aşina soyuna mənsub olan türkdilli qarluqlar yaşayırdılar. Qarluqlar İkinci Göytürk dövlətinin süqutundan sonra uyğurların hakimiyyəti altına düşmüşdülər.

Qarluqlar 840-cı ildə digər türk tayfalarının iştirakı ilə Qaraxanlılar dövlətini yaratmışlar. Dövlətin əsasını Qutluq Bilgə Qədir xan qoymuşdur. Bilgə xan özünü türk dillərində **Böyük xan** mənasını verən **Qara xan** adlandırdığı üçün sülalə də onun adı ilə Qaraxanlı adlanmışdır.



Qarluqlar





İslam mənbələrində Qaraxanlılar **Əfrasiyab dövləti kimi** də tanınır.

Qaraxanlılar İslam dinini ilk qəbul edən türk xalqlarından olmuşdur. Satuk Buğra xanın İslam dinini rəsmi dövlət dini qəbul etməsi ilə Türküstan ərazisində yaşayan əhalinin böyük hissəsi İslam dini ilə tanış oldu.



Qaraxanlılar və digər türk dövlətlərinin İslam dinini qəbul etməsinin əhəmiyyəti nədir?

Qaraxanlıların əsas rəqibi Samanilər dövləti idi. Qaraxanlılar Mərkəzi Asiyanın digər güclü dövləti olan Qəznəvilərlə Samanilər dövlətinin ərazilərini bölüşdürdülər.

Beləliklə, Qaraxanlı dövlətinin sərhədləri Balxaş gölündən Hindiş və Qaraqorum dağlarına qədər geniş əraziləri əhatə etdi.

Qaraxanlı dövlətində şəhərlər ticarət yolları üzərində yerləşdiyi üçün inkişaf edirdi. Paytaxt şəhərlər olmuş Qaşqar, Balasaqun, Uzgenlə yanaşı, Səmərqənd, Buxara, Ürgənc və Termez şəhərləri də əsas ticarət mərkəzləri kimi məşhurlaşmışdı.

1042-ci ildə Qaraxanlı dövlətinə feodal dağılıqlığı və daxili çəkişmələr artdı. Dövlət Şərqi və Qərbi Qaraxanlı dövlətlərinə parçalandı. Şərqi Qaraxanlı qarakitaylar, Qərbi Qaraxanlı isə 1212-ci ildə Xarəzmşahlar tərəfindən süquta uğradı.



Qaraxanlı dövlətinin ərazisində bu gün mövcud olan dövlətlər hansılardır?



Qaraxanlı bayrağı

LAYIHƏ

Qəznəlilər dövləti

Samanilər dövlətinin ən güclü dövründə türk tayfaları Mavərrənnəhr vasitəsilə İslam dininin yayıldığı ərazilərdə məskunlaşmağa başlamışdılar. Bunların böyük hissəsi Abbasi xəlifələrinin, ərəb və fars əsilli vilayət hakimlərinin qulamları* kimi qulluğa qəbul olunurdu. Dövrün güclü dövlətlərindən olan Samanilərin ordularında da türk əsilli qulamların xidmətlərindən istifadə olunurdu. Samanilər dövlətində baş verən daxili çəkişmələrdən istifadə edən türk qulamları hakimiyyəti ələ almağa çalışsa da, istəklərinə nail ola bilmədilər. Türk qulamu Alptəkin tabeliyində olan türk əsilli əsgərlərlə Əfqanıstanda yerləşən Qəznə şəhərinə getdi. Burada yerli hakimi uzaqlaşdırdıqdan sonra Qəznədə möhkəmləndi. Beləliklə, 962-ci ildə burada yeni dövlətin – Qəznəlilər dövlətinin əsası qoyuldu.

Qəznə şəhərinin yerləşdiyi Əfqanıstanda türklərin mövcudluğu İslamdan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Qəznəlilər dövlətinin qurulması ilə buraya türk axınları davam etməyə başladı.

Mahmud Qəznəlinin (998–1030) hakimiyyəti dövründə Qəznəli dövlətinin qüdrəti daha da artdı. Samanilər dövlətinin Qaraxanlılar tərəfindən süquta uğradılması ilə onun

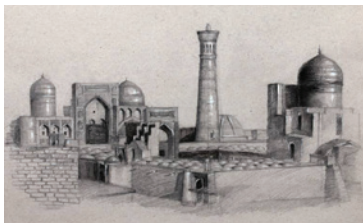
* Qulam

Ərəbcə Qulam sözü qul, kölə anlamını ifadə edir.



Sultan Mahmud Qəznəli

əraziləri iki dövlət arasında bölüşdürüldü. Bunun nəticəsində Xorasan, Xarəzm, Sistan və Əfqanıstan tabe edilərək



Bunları bilmək maraqlıdır:

İslam dininin qəbul olunmasından sonra Türk cəmiyyətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Qaraxanlı və Qəznəlilərdə köçəri həyat tərzini yaşayan tayfalar oturaq həyat tərzinə keçdi. Şifahi ədəbiyyat tədricən öz yerini yazılı ədəbiyyata verməyə başladı. Memarlıqdan sənətkarlığa, təhsildən elmə qədər bütün sahələr İslamın yayılması ilə böyük bir inkişaf yaşadı. Xarəzm, Buxara, Daşkənd və Səmərqənd kimi şəhərlər elm və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrildi.

Qəznəli dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Mahmud Qəznəlinin xarici siyasətinin əsasını Hindistanın işğalı tuturdu. Onun hakimiyyətinin böyük dövrünü Hindistana yürüşlər təşkil edir. Bu yürüşlər nəticəsində Hindistanın şimal və şimal-qərbində olan məhsuldar torpaqları Qəznəli dövlətinə birləşdirildi. Hindistanın zəngin sərvətlərinə sahib olan Qəznəli dövləti iqtisadi baxımdan möhkəmləndi. Mahmudun bu qələbə xəbəri bütün İslam dünyasına yayıldı. Abbasi xəlifəsi tərəfindən "Sultan" tituluna layiq görülən Mahmud Qəznəli bu mənəbə yüksələn ilk Türk hökmdarı oldu. Sultan Mahmud hakimiyyətini Rey, Həmədan və İsfahan şəhərləri daxil olmaqla Qərbi İrana qədər yaydı. O, ömrünün sonuna yaxın oğuz-səlcuq tayfalarının Xorasanda yerləşməsinə icazə vermişdi.

Sultan Mahmudun ölümündən sonra Qəznəlilər dövlətində taxt-tac uğrunda mübarizə qızışdı. Daxili ziddiyyətlər, idarəetmənin pozulması dövlətin qüdrətini zəiflətdi. 1040-cı ildə Dəndənəkan döyüşündə Səlcuqların Qəznəlilərin ordusuna qalib gəlməsi dövlətin nüfuzuna böyük zərbə vurdu.

XII əsrin ikinci yarısında Qəznəlilərin türk əsilli Gurlu tayfaları ilə münasibətləri kəskinləşdi. Getdikcə qüvvətlənən gurlular Qəznə şəhərinə hücum edib şəhəri yandırdılar. Qəznəli hökmdarı paytaxtı yeni şəhərə – Lahora köçürməyə məcbur oldu. Bundan sonra onların hakimiyyəti yalnız Şimal-Qərbi Hindistandan ibarət olsa da, gurlular Qəznəlilər dövlətinə 1187-ci ildə son qoydu.



Sultan Mahmud Qəznəli ilə Ağ hun hökmdarı Mihiraqul arasında oxşar xüsusiyyətləri müəyyən edin.



Sultan Mahmud Qəznəlinin dövlətin güclənməsində rolu nə idi?



Qəznəvilər dövlətinin tənəzzülünün səbəbləri hansılardır?



Qəznəvilər dövləti necə yarandı?



Mahmud Qəznəliyə sultan titulu verilməsinin səbəbi nə idi?

QR cod

İlkin şəhər məskəninin hazırkı real görüntüsü



8

FRANK DÖVLƏTİ

German tayfaları, barbarlar, Frank dövləti, Hlodviq, Qalliya, Böyük Karl, Verden müqaviləsi



Romalılar Reyn çayından qərbdə yaşayan müxtəlif tayfaları germanlar adlandırırdılar. I əsrdə Romanın Reyndən qərbdə yerləşən əraziləri işğal edib, germanları tabe etmək cəhdləri uğursuz olmuşdu.

cağında həll edilirdi. Yaşadıqları ərazilərin çox hissəsi meşələrlə örtüldüyündən german tayfalarının əsas məşğuliyyəti maldarlıq və ovçuluq idi.

Roma imperiyasının zəiflədiyi dövrdə german tayfaları Reyn

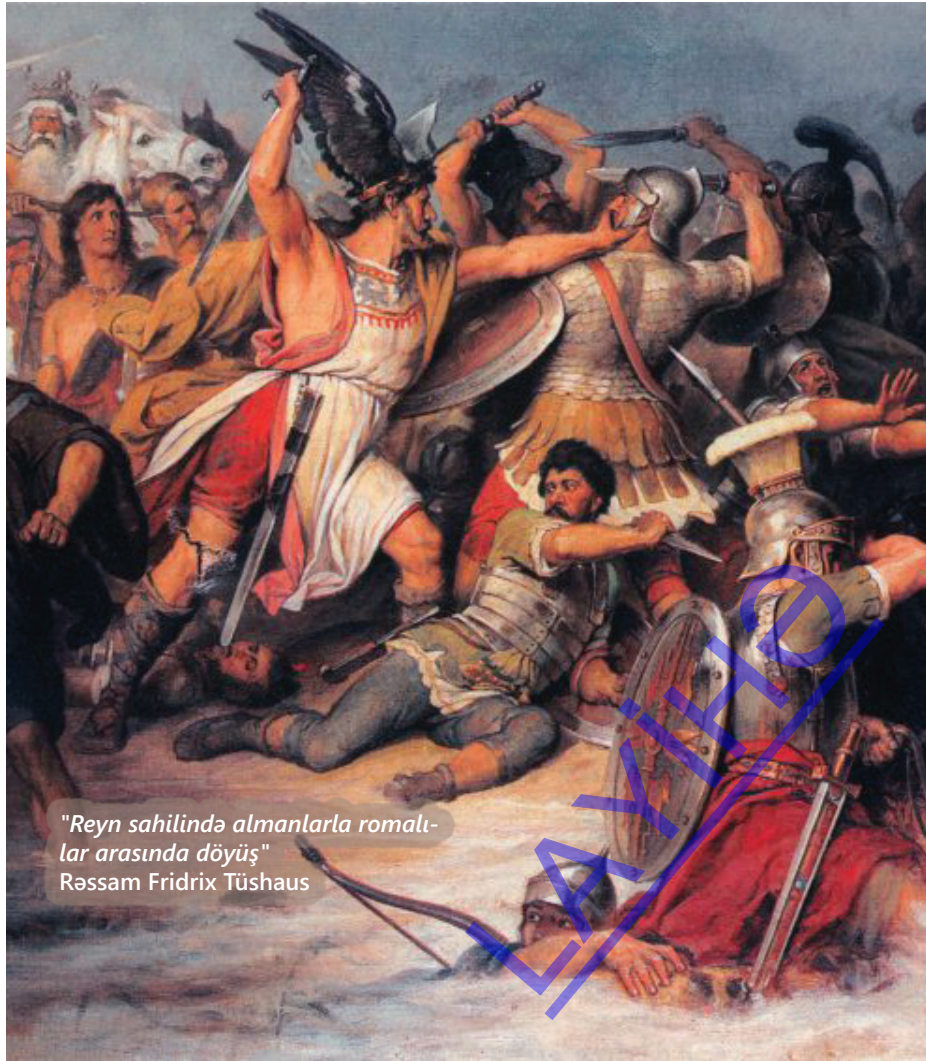
çayı boyunca yerləşən sədləri yırb imperiya ərazisinə qarətçi yürüşlər etdilər. "Xalqların böyük köçü" zamanı german tayfaları Qərbi Roma imperiyasının bir sıra ərazilərini işğal etdi. İmperiyanın tənəzzülü və süqutu dövründə onlar burada məs-

T Romanın germanları tabe etmək cəhdlərinin uğursuz olmasının səbəblərini araşdırın.

Germanları tabe etməyi çətin və səmərəsiz sayan Roma yürüşlərini dayandırdı və bütün Reyn çayı boyunca müdafiə istehkamları yaradaraq bu tayfaların hücumlarından qorunmağa çalışdı.

I əsrin əvvəllərində german-alman tayfaları qərbdə Reyn çayından şərqdə Visla çayına, şimalda Baltik və Şimal dənizi sahillərindən cənubda Dunay çayına qədər ərazilərə yayılmışdı. Bu dövrdə onlar hələ ibtidai cəmiyyət halında yaşayırdılar.

Ən mühüm məsələlər (sülh və müharibə, cinayət işləri, tayfa başçısının seçilməsi) xalq yığının



"Reyn sahilində almanlarla romalılar arasında döyüş"
Rəssam Fridrix Tüşhaus



kunlaşıb öz dövlətlərini yaratmağa başladılar.

Qot tayfaları İtaliya və İspaniyada, anql və saks tayfaları Britaniyada, vandallar Afrikada, frank tayfaları Qalliyada (müasir Fransa) məskunlaşdı.

Bu dövlətlər barbar (vəhşi) kralıqlar adlanır. German tayfalarının Qərbi Roma imperiyasının ərazilərinə sahib olması burada Romaya xas olan mədəniyyətin məhvinə səbəb oldu.



Roma Süvari Dəbilqəsi.





German qoşunları Reyn çayını keçərkən



Sizcə, germanlar niyə Roma mədəniyyətini məhv etdilər?

Romalıların yaratdıqları elmi və texniki nailiyyətlər sıradan çıxdı, elm, təhsil tənəzzülə uğradı, şəhərlər dağıldı, bəziləri tamamilə yox oldu. Avropa tarixində Roma dövrü başa çatdı, onun yerində german-alman mərhələsi başladı.

German tayfaları bir sıra Avropa xalqlarının formalaşmasına təkan verdi.

Frank dövlətinin yaranması

Qərbi Roma imperiyasının ərazilərində meydana gələn dövlətlər arasında ən uğurlu və uzun ömürlü dövlət Frank krallığı oldu.

Frank tayfaları iki qola ayrılırdı. Onların başçıları özlərini hökmdar adlandırırsalar da, əslində, hərbi başçılar idi.

V əsrin sonlarında frank tayfalarının bir hissəsi birləşərək Qalliya istiqamətində yürüşə başladı. Frank tayfalarının ittifaqına Hlodviq başlıq edirdi. Qərbi Roma imperiyasının süqut etməsinə baxmayaraq, Qalliyani hələ də keçmiş Roma canişini idarə edirdi.





T Qallıyanın nə vaxt və kimin başçılığı altında işğal olunub Roma dövlətinə birləşdirilməsini yadınıza salın.

486-cı ildə Suasson şəhəri yaxınlığında baş verən döyüşdə franklar Roma canişininin qüvvələrini məğlub etdilər. Hlodviq Qallıyanın Paris şəhərinin də daxil olduğu Luara çayına qədər olan hissəsini ələ keçirdi. Bir neçə ildən sonra Hlodviq Qalliyaya yürüşdə ona kömək etmiş digər tayfa başçılarını aradan götürdü, özünü Frank dövlətinin kralı elan etdi. Beləliklə, Frank dövləti meydana gəldi.



Frank dövləti necə yarandı?



Hlodviq

Qallıya ərazilərinin ələ keçirilməsi frankların təsərrüfat həyatında dəyişiklik yaratdı. Onlar kənd təsərrüfatında romalıların təcrübəsinə əsaslanmağa başladılar. Qullar qalsa da, əksər işlərdə azad insanlar çalışdılar. Əvvəl franklar torpaqdan birlikdə – icmalqla istifadə edirdilər. Sonradan torpaqlar ailələr



Hlodviqin xaç suyuna salınması

arasında bölündü və qonşuluq icması yaranmağa başladı.

Xristianlığı qəbul etməsi Hlodviqə ruhanilərin və yerli əhalinin rəğbətini qazandırdı və o, Qallıya üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Bu, Roma-german mədəni birliyinin yaranmasına şərait yaratdı.

Roma-german birliyi gələcəkdə fransız xalqının formalaşmasına təkan verdi.

Hlodviqin hakimiyyəti dövründə Frank dövlətinin ilk *qanunlar toplusu yaradıldı*. Bu qanunlar frankların qədim adət-ənənələri və Roma hüququ əsasında tərtib olundu.

Bu qanunlar toplusunun ən qədim variantı VI əsrin əvvəllərində Kral Hlodviqin dövründə kobud latın dilində tərtib edilmişdir. Toplu, əsasən, qayda və qanunların pozulmasına görə cərimələr, həmçinin ailə, vərəsəlik, əşya və mülkiyyətə dair hüquqi məsələləri əhatə edirdi.

Frank qanunlarından:

- ✓ Əgər qul azad adamı öldürərsə, onun sahibi 200 solid* cərimə ödəməli və qulu həmin ailəyə verməlidir.
- ✓ Əgər kimsə öküz və ya bahalı inək oğurlayarsa, 35 solid cərimə ödəməlidir. Kral öküzünü oğurlayarsa, 90 solid cərimə ödəməlidir.
- ✓ Əgər bir nəfər azad kişini təhqir edərsə, 3 solid cərimə ödəməlidir.
- ✓ Əgər kimsə azad qadının şərəfini təhqir edərsə və bunu sübut edə bilməzsə, 45 solid cərimə ödəməlidir.



Sizcə, frankların qadınları xüsusi himayə etmələrinin səbəbləri nə idi?

*** Solid**

Roma və Bizansda çəkisi 4.5 qr olan qızıl pul vahidi

Bu qanunlar IX əsrdə də qüvvədə qalırdı.



"Qanunlar toplusu"nun qəbul edilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

Böyük Karl

Frank dövlətinin ən qüdrətli dövrü isə Böyük Karl (768–814-cü illər) adlandırılan hökmdarın hakimiyyəti illərinə təsadüf edir.

Karl dövləti xarici təhlükədən qorumaqdan ötrü güclü süvari ordu yaradıb yürüşlərə başladı. Müsəlmanlarla gərgin döyüş-

Böyük Karl



lərdən sonra o, Pireney yarımadasının şimalında bir vilayəti ələ keçirdi. Karlın döyüşkən və çoxsaylı saks tayfalarına qarşı apardığı müharibə 30 il davam etdi. Nəhayət, Karl böyük torpaq sahələri bağışlamaqla saks əyanlarını öz tərəfinə çəkib onları sakitləşdirə bildi. Karlın Avar xaqanlığına qarşı apardığı müharibə amansızlığı və qəddarlığı ilə xüsusilə fərqlənirdi.

İtaliyanın şimalında məskən salıb Roma papasını təhdid edib german tayfasını məğlub edən Karl bu ərazini də öz dövlətinə birləşdirdi. Papa minnətdarlığını bildirmək üçün 800-cü ildə Karlı Romaya dəvət etdi. Təntənəli mərasimdə Papa başına qızıl tac qoyaraq imperator elan etdi.

Karl Bizans İmperiyası və Ərəb xilafəti ilə də diplomatik əlaqələr yaratmışdı.

Karl ordu toplanmasında dəyişiklik etdi. VIII əsrdən frank ordusu, əsasən, süvarilərdən təşkil olunduğundan kəndlilərin çox hissəsi at və silah ala bilmir, at belində döyüşməyi bacarmırdı. Ona görə də kəndlilər ordu-dan uzaqlaşdırıldı.

Karl qohumlarına, frank əyanlarına torpaqlar payladı. Əyanlar bu

torpaqlarda yaşayan əhalidən yığdıqları vergilər hesabına özlərinə və dəstələrində olan döyüşçülərə at, silah-sursat almali idilər. Karlın vaxtında şərti olaraq verilən bu torpaqlar sonradan irsən keçən daimi mülklərə çevrilməyə başladı. İmperatorun bu tədbiri gələcək imperiyanın



Kəndlilərin ordudan uzaqlaşdırılması nə ilə nəticələndi?

taleyinə mənfi təsir göstərdi. Onun vəfatından sonra oğlu və nəvələri arasında hakimiyyət üstündə başlanan mübarizə dövləti zəiflətdi. Nəhayət, 843-cü ildə Verden şəhərində Karlın üç nəvəsi öz aralarında bağladığı müqaviləyə əsasən imperiyanı böldülər.

Avropa IX-XI yüzilliklərdə

Bu bölüşdürmə nəticəsində formalaşan üç böyük krallığın ərazisində sonralar – Fransa, Almaniya və İtaliya dövlətləri yarandı. Bu bölünmə Qərbi Avropada iki əsrdən çox (IX–XI) davam edən feodal dağınıqlığına təkən verdi. Bu dövlətlərin hər biri iri feodal mülklərinə, onlar isə daxilində daha kiçik feodallıqlara bölünürdü. Hər bir iri feodal öz ərazisində müstəqil fəaliyyət göstərirdi: öz pulunu kəsdirir, qanun çıxarır, məhkəməyə başçılıq edir, istədikləri kimi vergi qoyur və onu artır bilirdilər.

Feodal dağınıqlığından ən çox ziyan görən kəndlilər oldu. Vergini ödəyə bilməyən kəndlilər torpağını itirir və feodallardan



Roma papasının Böyük Karlın başına imperator tacını qoyması

asılı vəziyyətə düşürdü. Bu, kəndlilərin təhkimli vəziyyətinə düşməsi ilə nəticələndi. Beləliklə, IX–XI əsrlərdə Qərbi Avropada feodal münasibətlərinin formalaşması başa çatdı.

Avropada feodal dağıncılığı dövrünün ən bariz nümunəsi **Fransa krallığı** idi. Fransa vahid dövlət sayılsa da, ölkə iri feodal mülklərinə bölünmüşdü. X əsrin sonlarında Kapetinglər sülaləsinin hakimiyyətə gəldi. Yalnız paytaxt Paris və Orlean arasındakı torpaqlar kral mülki hesab olunurdu.

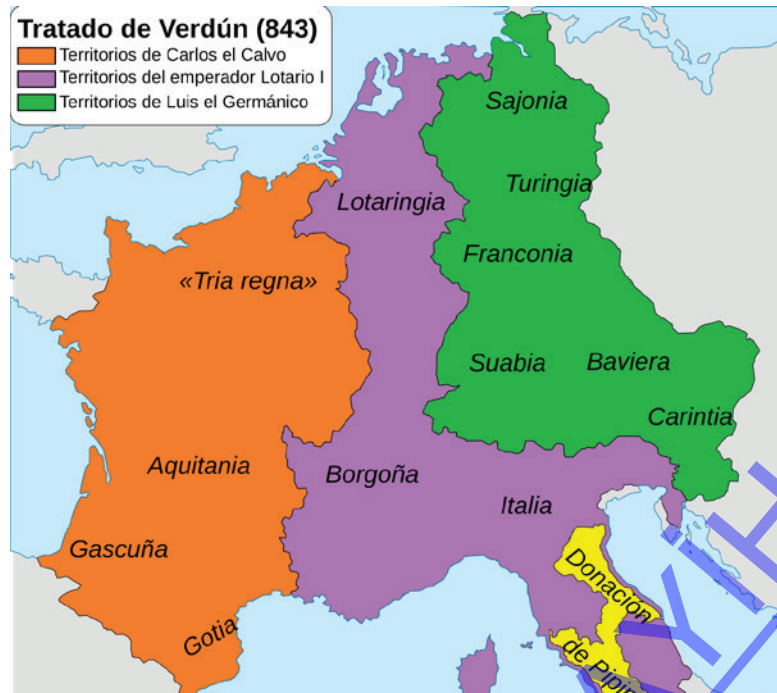
Almaniyada iri feodal mülklərinin – hersoqluqların birləşməsi nəticəsində vahid Almaniya krallığı yarandı. Almaniya kralı I Otto İtaliyanın şimal hissəsini öz hakimiyyəti altına aldıqdan sonra yerli feodallarla mübarizə aparan Papanın çağırışı ilə 962-

ci ildə Romaya gəldi. Burada özünü imperator, dövlətini isə "Müqəddəs Roma imperiyası" adlandırdı.

İtaliya siyasi dağıncılıq vəziyyətində idi. Roma imperiyası dövründən qalan şəhərlər bərpa olunduqdan sonra yenidən inki-

şaf edərək sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrildi.

IX–X əsrlərdə bu şəhərlərdən Genuya, Venesiya, Piza, Florensiya özünüidarə hüququ alıb müstəqil şəhər-respublikalara çevrildi.



Frank imperiyasında "feodal nərdivani"nin əlamətləri özünü necə büruzə verirdi?

Bizans, "Qızıl körpü", Slavyanlar, Kiyev knyazlığı

Bizans imperiyası (Şərqi Roma) Qədim Roma imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranmışdı. Xalqların böyük köçü nəticəsində Bizans dövləti ərazisinin çox hissəsini itirsə də, varlığını qoruyub saxlaya bildi. Əhalisinin çox hissəsini yunanlar təşkil etdiyindən yunan dili dövlət dilinə çevrilmişdi.

Dövlətin başçısı imperator idi. O, qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Xarici dövlətlərlə əlaqələr quran imperator qanunlar verir, ali hakim rolunu oynayır və orduya rəhbərlik edirdi.

VII əsrdə ərəblərin hücumları nəticəsində Bizans Afrikada və

Bizans hökmdarı

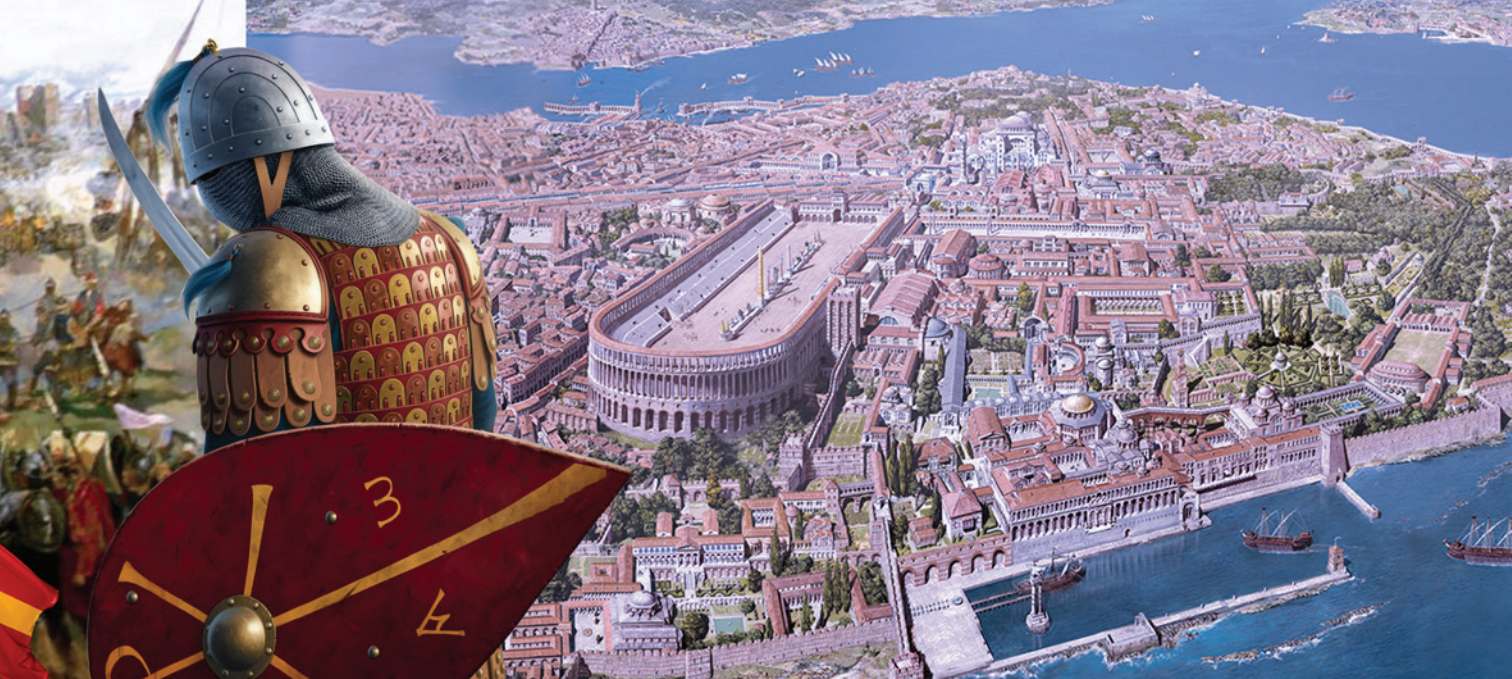


"Şəhərlər ölkəsi"

Ölkənin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ticarətin inkişafını şərtləndirirdi. Şərqdən Qərbə, Afrikadan Avropaya gedən ticarət yolları Bizans ərazisindən keçirdi. Ölkənin paytaxtı Konstantinopol bu ticarət yollarının, eləcə də Aralıq dənizindən Qara dənizə keçən yolların kəsişməsində yerləşirdi. Çindən Avropaya gedən "Böyük İpək yolu" da Bizans ərazisindən keçirdi. Bizans qızıl pulu bir çox Afrika, Avropa və Asiya ölkələrində istifadə olunurdu. Ticarətin inkişafı ölkədə sənətkarlığın inkişafına şərait yaradırdı. Erkən orta əsrlərdə Bizans özünün zərgərlik məmulatları, silah, şüşə, ipək və müxtəlif ağac, sümüksəmə məmulatları ilə şöhrət qazanmışdı. Ticarətin və sənətkarlığın inkişafı şəhərlərin çiçəklənməsinə səbəb olurdu. Bizans ərazisində 1000-dən çox şəhər olduğuna görə onu "şəhərlər ölkəsi" adlandırırdılar. Ən böyük şəhəri "Qızıl körpü" adlandırılan Konstantinopol idi.



Konstantinopolun "Qızıl körpü" adlandırılmasının səbəbini necə izah edərdiniz?



Asiyadakı müllklərinin çoxunu itirdi. Zəifləyən dövlətin əlində Kiçik Asiya, Balkan yarımadasının cənubu və İtaliyada bəzi əyalətlər qaldı.



Xəritə əsasında XI əsrə qədər Bizansın hansı torpaqları itirməsini müəyyən edə bilərsiniz.



Dərslikdə verilən hansı məlumatları bu mənbə əsasında təsdiq etmək olar?

Konstantinopol haqqında XII əsrdə yaşamış səyyahın gündəliyindən:

“Deyirlər, təkcə bu şəhərin bazar və dükanlarının icarəyə verilməsindən, quru və dəniz yolu ilə şəhərə gələn tacirlərdən alınan vergilərdən əldə edilən gəliri gündəlik 20 000 qızıl pula çatır. Bu ölkənin sakinləri olan yunanlar qızıl və mirvari ilə çox zəngindir. Onlar knyaz övladları kimi qızılla işlənmiş bahalı ipək parçalarda at belində gəzirilər”.

Bizans ordusu döyüşdə



Bizans imperiyası IX-XI əsrlərdə

BİZANS
İMPERİYASI

QARA DƏNİZ

ARALIQ DƏNİZİ

Bizans
döyüşçüsü

XI əsrdə Səlcuq türklərinin qərbə axınları ilə Bizans Kiçik Asiyada bir çox müklərini də itirdi.

Səlcuq hücumlarının qarşısını ala bilməyən Bizans kömək üçün Roma papasına müraciət etdi. Nəticədə Səlcuqların tutduqları torpaqları geri qaytarmaq üçün xaç yürüşləri təşkil olundu.

Bu yürüşlər müvəqqəti olsa da, Bizans üzərinə Səlcuq təzyiqini azaltı.

Lakin tezliklə Kiçik Asiya yarımadasında Osmanlı dövləti yarandı və 1453-cü ildə Bizans dövlətinin varlığına son qoydu.

LAYIHƏ

Slavyanların Bizans ətrafında məskunlaşması

Xalqların böyük köçündə iştirak edənlərdən biri də Slavyan tayfaları idi. VI əsrə qədər slavyanlar Qərbdə Elba çayından Şərqdə Volqanın yuxarı axarlarına qədər olan böyük bir ərazidə məskunlaşdılar.

Başlıca məşğuliyyəti əkinçilik olan slavyanlar məhsuldar torpaq axtarışında idilər. Tezliklə onların bir hissəsi Dunay çayı hövzəsinə və oradan da Bizans torpaqlarına – Balkan yarımadasının şimalına köç etməyə başladı. Onlar burada məskunlaşaraq Bizans təbəəliyini qəbul edib vergi verməyə başladılar. VIII əsrdə Slavyan tayfalarının parçalanması başa çatdı. Parçalanma nəticəsində slavyanların üç qolu yarandı: Şərq, Qərb və Cənub slavyanlar.

Slavyan dövlətlərinin meydana gəlməsi

IX əsrdə Şərq slavyanlarının ilk dövləti Kiyev knyazlığı yaranmışdı. Natural təsərrüfatın hakim olduğu dövlət daxilən möhkəm olmadığı üçün Kiyev knyazlığı tezliklə parçalandı. XIII əsrin əvvəllərində dağınıq rus knyazlıqları monqol hücumuna məruz qaldı. Monqollardan asılı vəziyyətə düşən rus knyazlıqları Qızıl Ordu dövlətinə vergi verirdi.

ŞƏRQ SLAVYANLARI

- ★ ruslar
- ★ ukraynalılar
- ★ beloruslar

QƏRB SLAVYANLARI

- ★ polyaklar
- ★ çexlər
- ★ slovaklar

CƏNUB SLAVYANLARI

- ★ bolqarlar
- ★ serblər
- ★ xorvatlar



Hazırda hansı slavyan xalqlarının dövlətləri olduğunu araşdırın.



Məhsuldar torpaq axtarışında olan slavyanları köçəri adlandırmaq olarmı?



Sizcə, monqolların rus torpaqlarını asanlıqla ələ keçirməsinin səbəblərindən biri ölkənin dağınıqlıq dövrü yaşaması ola bilərdimi? Fikrinizi əsaslandırın.



10

MƏDƏNİYYƏT

Göytürk yazıları, mədrəsə, İbn Sina, xəttatlıq,
Sofiya məbədi, Karolinq oyanışı



Türk xalqlarının islamaqədərki mədəniyyətində yazının özünəməxsus yeri vardır. Qədim türk əlifbası 34 samit və 4 sait olmaqla 38 hərfdən ibarət idi. Kitabələrdəki mətnlər sağdan sola və yuxarıdan aşağıya yazılırdı. Orxon-Yenisey abidələri türk xalqlarına məxsus mühüm yazılı mənbələrdir. V-VIII yüzilliklərə aid abidələr türk xalqlarının yüksək mədəni nümunələr yaratdığını sübut edir. Bunların ən əhəmiyyətliləri Göytürk yazılarıdır.

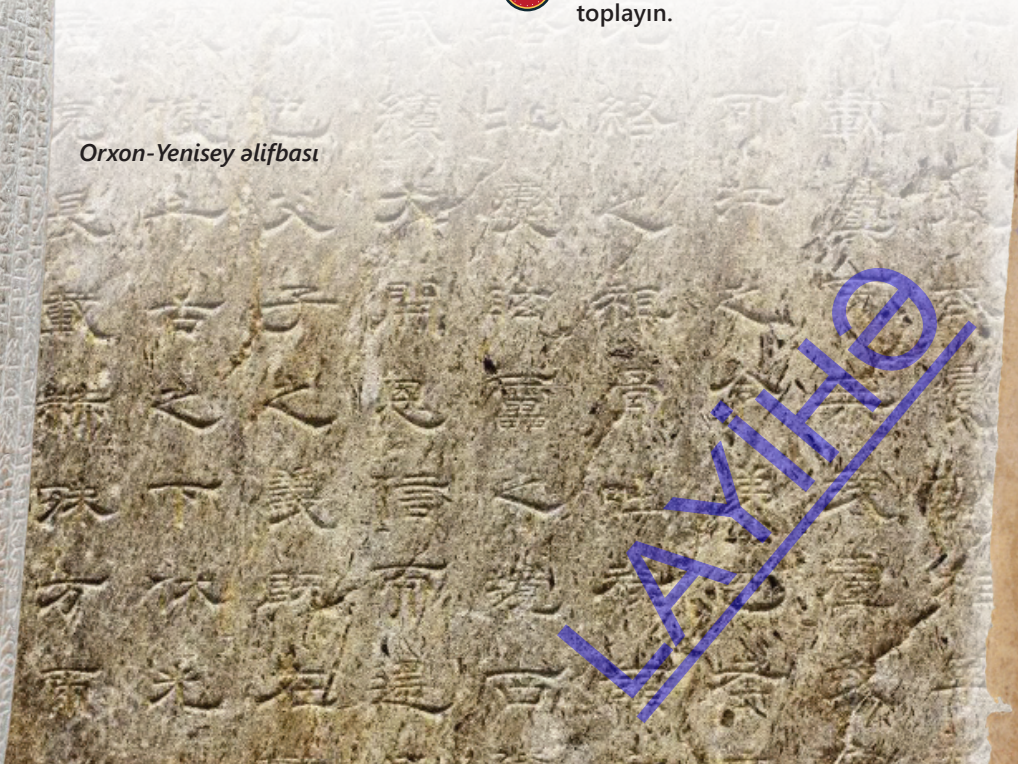
İslamaqədərki dövrdə türk xalqları Göy Tanrı dininə inanırdı. Orxon-Yenisey abidələrində türkün tanrı övladı olması inamı və türklərin tanrı himayəsində yaşaması etiqadı əksini tapmışdır.

Qədim türklər memarlıq və incəsənətin də inkişafına töhfələrini vermişlər. Onlar şəhərlər salır, öz xaqanlarının şərəfinə heykəllər qoyur və yaşayış tərzlərini əks etdirən rəsmlər çəkirdilər.



Orxon-Yenisey abidələrinə dair əlavə məlumatlar toplayın.

Orxon-Yenisey əlifbası



LAYIHƏ



İslam mədəniyyəti

Ərəblər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə İslam dininin yayılması nəticəsində yeni bir mədəniyyət formalaşdı. İslamın yayıldığı ərazilərdə ərəb dili elmi və ədəbi dilə çevrildi. Dövlət işləri ərəb dilində aparılır, məktəblərdə ərəb dili tədris olunur və dini ibadətlər bu dildə yerinə yetirilirdi. Qədim Avropa və Şərq xalqlarının mədəniyyəti öyrənilir, müxtəlif dillərdə olan elmi və ədəbi əsərlər ərəb dilinə tərcümə olunurdu.

Geniş ərazili xilafətdə təsərrüfatın inkişafı, böyük şəhərlərin olması və İslam dininin yayılması mədəniyyətin inkişafına təkan verdi. Məscidlərin yanında fəaliyyət göstərən məktəblərdə müqəddəs Quran və ərəb dili öyrədilirdi. Məktəbi bitirənlər təhsillərini mədrəsələrdə davam etdirirdi. Alimlərin dərs dediyi mədrəsələrdə dini biliklərlə yanaşı, riyaziyyat, astronomiya və təbabətə aid elmi biliklər də verilirdi. Əl yazısı

ilə meydana gələn kitablar mədrəsələrin zəngin kitabxanalarını bəzəyirdi. Sonralar Avropada mədrəsələrin nümunəsində ali məktəblər yaradılacaqdı.

Təhsilin inkişafı nəticəsində elmi biliklər sürətlə yayılırdı. Xilafətdə elmi biliklərin bir çox sahələri inkişaf edirdi. Sənətkarlıq və

Kufi xətti ilə yazılmış Qurandan iki nümunə



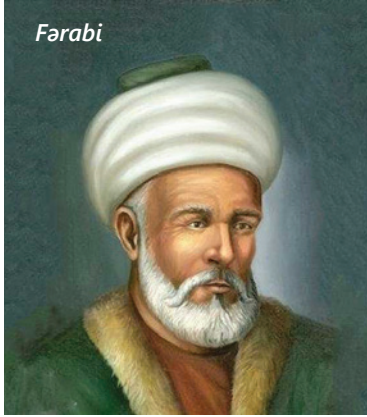
ticarətin inkişafı da buna təsir göstərirdi. Hind rəqəmlərindən istifadə edən ərəblər cəbr elminin əsasını qoydular.



Sizcə, ərəbdilli İslam mədəniyyətinin meydana gəlməsinin səbəbləri hansılardır?



Aristotelin əsərlərinin izahını verdiyinə görə böyük alim **Fərabini** "ikinci müəllim" adlandırıldılar. Fərabi də Aristotel kimi elmi biliklərin təsnifatını vermişdir.



Xarəzmdə yaşamış **Əbu Reyhan əl-Biruni** müxtəlif elm sahələri ilə məşğul olmuş, Şərqdə diametri təqribən 5 metrə yaxın olan ilk qlobusu düzəltmişdi. O, Yerin Günəş ətrafında fırlanması fikrini irəli sürmüşdü.



Əbu Reyhan əl-Biruni

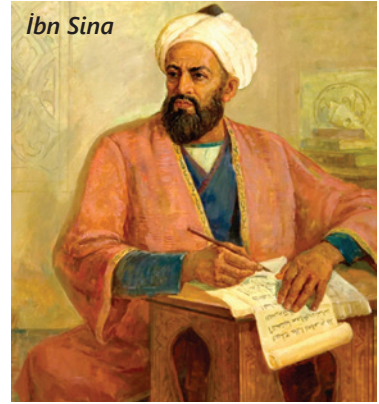
Ərəb xilafətində astronomiya elmi də inkişaf etmişdi. Rəsədxanalarda çalışan astronomlar Yer kürəsinin təxmini ölçülərini hesablamışdılar.

"Elmlərin şeyxi" adlandırılan məşhur müsəlman alimi **İbn Sina** tibbə dair əsərləri ilə şöhrət qazanmışdı. Görkəmli Azərbaycan alimi Bəhmənyarın müəllimi olmuş İbn Sinanın əsərləri uzun müddət Şərqdə və Avropa ölkələrində tibb üzrə əsas dərslik olmuşdur. Xilafətdə tarix elmi də inkişaf etmişdi.

Bəlazuri ərəb işğallarına həsr olunan ilk tarix əsərini yazmışdı. Xilafətin iki yüzillik tarixini qələmə alan **Tabəri** xürrəmilər hərəkatı haqqında da məlumat vermişdi.

Ərəb ədəbiyyatının "qızıl dövrü" Abbasilər xilafətinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Ərəbdilli ədəbiyyatın inkişafında xilafətə daxil olan bütün xalqların nümayəndələri iştirak edirdi.

Xilafət dövründə memarlıq çox inkişaf etmişdi. Yeni şəhərlər salınır, əsl sənət əsəri olan memarlıq abidələri inşa olunurdu. Tiki-



lilər içərisində əsas yeri məscidlər tuturdu. Samirə şəhərindəki **Ulu məscid** dövrün gözəl memarlıq nümunəsi idi.

Kitabların üzünün köçürülməsi nəticəsində **xəttatlıq** sənəti inkişaf etməkdə idi. Xilafət dövründə vahid İslam mədəniyyətinin formalaşması nəticəsində müsəlman ölkələri dünyanın ən qabaqcıl ölkələri hesab olunurdu.



Ərəb xilafəti dövründə rəssamlıq və heykəltaraşlığın inkişaf etməməsinin səbəblərini araşdırın.



İslam ölkələrində ərəb dilinin elm dili olmasının mədəniyyətin inkişafına hansı təsirləri oldu?

Ulu məscid



Bizans və Avropa mədəniyyəti

Erkən orta əsrlərdə Bizans mədəniyyəti inkişaf etməkdə idi.

Bu mədəniyyət, əsasən, qədim Roma və ellin ənənələrindən bəhrələnmişdi. Bizans şəhərləri yalnız sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri deyil, həmçinin mədəniyyət ocaqları idi. VII yüzillikdən başlayaraq yunan dili imperiyanın dövlət dilinə çevrildi. Təhsil və elm inkişaf etdi. Bizansda savadlı adamların sayı Qərbi Avropadan daha çox idi. XI yüzillikdə Konstantinopolda universitet açıldı. Burada hüquq və fəlsəfə fakültələri fəaliyyət göstərirdi.

Orta əsrlər memarlığının inkişafında Bizansın özünəməxsus yeri vardır. İmperator Yustini-

anın əmri ilə Konstantinopol-da tikilmiş Müqəddəs Sofiya məbədi Bizans memarlığının möhtəşəm nümunəsidir. Osmanlılar Konstantinopolu ələ keçirdikdən sonra məbədi məscidə çevirdilər.

Antik dünyadan orta əsrlərə keçid dövründə Qərbi Avropada mədəniyyət tənəzzül etdi. Savadlı adamlar, əsasən, din xadimləri idilər. Kilsə məktəblərində latın dilində dərs keçirilirdi. Bu dildə isə o zaman heç bir xalq danışmırdı.

Frank imperatoru Böyük Karl təhsilə, elmə və mədəniyyətə böyük diqqət göstərirdi. O, məktəblər açdırır, saraya müxtəlif ölkələrdən savadlı adamlar dəvət edir, paytaxt Aahendə daşdan saraylar və



Bizans mozaikası

kilsələr tikdirirdi. Böyük Karın tədbirləri nəticəsində mədəniyyətdə yüksəliş baş verdi. Frank imperiyasının tənəzzülünə qədər davam etmiş həmin dövrü "Karolinq oyanışı" adlandırırlar.



Bizans və Qərbi Avropa mədəniyyətlərini müqayisə edin.



Bunları bilmək maraqlıdır:

Beş il ərzində inşa olunmuş Müqəddəs Sofiya məbədinin tikintisinə on min adam cəlb olunmuşdu. İmperator buranı baş məbədə çevirmək istəyirdi. Bu nəhəng binanın ölçüsü 76,5 x 68,4 metr, hündürlüyü isə 51 metrdir. Dördkünc əsas binanın üzərində nəhəng günbəz var. Məbədin iç divarları və sütunlarına müxtəlif rəngli marmərdən üz çəkilmiş və mozaikalarla* bəzədilmişdir.

* Mozaika

Eyni və ya müxtəlif rənglərdə şüşə, daş hissəciklərdən və piltələrdən hazırlanmış incəsənət nümunəsi





BÖYÜK SƏLCUQ DÖVLƏTİ

Səlcuqlar, Çağrı bəy, Toğrul bəy, Nişapur, Malazgird döyüşü

Oğuz dövlətində Subaşı (ordu başçısı) vəzifəsini Qınıq boyundan Səlcuq bəy icra edirdi. Bir müddətdən sonra Oğuz dövləti ilə arası dəyən Səlcuq bəy ətrafında olan Oğuz tayfaları ilə Aral gölünə doğru köç etdi. Bu köçün əsas səbəbi yer və otlaq çatışmazlığı idi.

Səlcuq bəy Cənt şəhərinə gəldi. Ondən əvvəl köç etmiş müsəlman türkləri də burada yaşayırdılar. Səlcuq bəy də özünə tabe olan oğuzlarla birlikdə müsəlman oldu. Bundan sonra onlar türkmən adlanmağa başladı.



Səlcuq bəy

İslam dinini qəbul etməsi bölgədə Səlcuq bəyin nüfuzunu artırdı və digər türk-müsəlman tayfalarının onun ətrafında cəmləşməsinə şərait yaratdı. Bu amil də Oğuz dövlətinə qarşı mübarizədə onun işini asanlaşdırdı.



Səlcuqların regionda nüfuzunu artıran amillər hansılar idi?

Səlcuq bəyin vəfatından sonra onun varisləri Səlcuqlar adı ilə tanındılar. Onun oğlanları və nəvələri mübarizəni davam etdirmişlər. Bu mübarizədə hələ babalarının sağlığında idarəçilik təcrübəsinə yiyələnmiş nəvələri: iki qardaş - Çağrı bəy və Toğrul bəy xüsusilə fərqlənirdi.

Qaraxanlı və Qəznəli hökmdarları qardaşların rəhbərlik etdiyi səlcuqlara qarşı birlikdə mübarizə aparırdılar. Lakin bu mübarizə səlcuqları daha da gücləndirdi.

Səlcuq əyanının fiquru





Onlar siyasi təzyiqlərdən, yer darlığından və otlaq çatışmazlığı səbəbindən Anadoluya da axın etdilər.

İki qardaşın başçılıq etdiyi Oğuz-Türkmən boyları Qərbə - Anadoluya geniş miqyaslı bir kəşfiyyat yürüşü etmək qərarına gəldi. Yürüşə rəhbərlik edən Çağrı bəy 1015-ci ildə Bizansın şərq əyaləti olan Van gölünün ətrafına çataraq Bizansı və onun himayə etdiyi tayfaları darmadağın etdi.

Bir müddət burada möhkəmlənmə işləri apardıqdan sonra geri qayıtdı. Bu yürüş nəticəsində onlar növbəti yurd sala biləcəkləri yeri müəyyənləşdirdilər.



Bizansa kəşfiyyat yürüşünün nəticəsini müəyyən edin.

Səlcuqlar ətraflarındakı tayfalarla birlikdə XI əsrin 30-cu illərində Qəznəvilərin hakimiyyəti altında olan Xorasana köçməyi qərara aldılar. Onlarla toqquşmadan ehtiyat edən Qəznəli Sultan Məsud bəzi əraziləri səlcuqlara verməyə məcbur oldu.



Bunları bilmək maraqlıdır:

Bu dövr mənbələrində Bizansın şərq əyalətlərində görünən Çağrı bəyin süvariləri haqqında "Yel kimi uçan atlar üstündə uzun saçlı, yaylı və mizraqlı türkmənlər..." – deyə söz açılır.



Çağrı bəy

Ədaləti, zəkası, cəsarəti və siyasi dünyagörüşü ilə Səlcuqlu dövlətinin ilk sultanı hakimiyyəti dövründə təməlini atdığı Böyük Səlcuqlu imperatorluğunu dünya dövləti səviyyəsinə qaldıran Toğrul bəy ilk dəfə dini dövlətdən ayırmış, qardaşı Çağrı bəy və onun oğlanları ilə birlikdə İslam dünyasında Əməvilər və Abbasilərdən sonra yeni bir Türk-İslam əsrinin əsasını qoymuşdu. Səlcuqlularla türklərdə İslamın "cihad" məfkurəsi tam mənası ilə həyata keçmiş, türklər Yaxın Şərqi fəth edərək Xəlifəni öz himayələri altına alıb. İslam dünyasının ağası oldular.



Səlcuqlar onlara verilən ərazilərlə kifayətlənməyib **1038-ci ildə** Nişapur şəhərini ələ keçirdilər. Beləliklə, mərkəzi **Nişapur** şəhəri olan qüdrətli türk dövləti - **Böyük Səlcuq dövləti** yaranmış oldu.

Toğrul bəy burada Səlcuq idarə üsulunu qurmağa və təşkilatlanmağa başladı.

Bundan xəbər tutan sultan Məsud Hindistan səfərini yarımçıq saxlayıb geri döndü. 1040-cı ildə 300 döyüş fili, 50 minlik ordu toplayıb Səlcuqların üzərinə hərəkət etdi.



Sizcə, nə üçün Səlcuqlar sayca üstün olan Qəznəvilərə qalib gəldilər?

Toğrul bəy



Dəndənəkan döyüşü



**Səlcuqlu dövrünə aid
məişət əşyası**

Bu ordu say baxımından səlcuqlardan üstün idi. Dövrün tarixçiləri bu ordunu *"Bütün Türkünün belə qarşısında dura bilməyəcəyi qədər böyük və təchizatlı bir ordu"* olduğunu qeyd edirdilər.

Səlcuqlar Mərv yaxınlığında, Dəndənəkan qalası ətrafında həlledici döyüşə girdilər. Üç gün davam edən döyüşlərdə Səlcuqlar Qəznənilər üzərində parlaq qələbə qazandılar. Dəndənəkan qələbəsi səlcuqların Mərkəzi Asiyada mövqeyini möhkəmləndirdi, İrana və İraqa yollarını açmış oldu. Toğrul **sultan** elan edildi.

Dəndənəkan qələbəsiindən sonra **Mərv şəhərində böyük qurultay** toplandı. Qurultayda yeni ərazilərin ələ keçirilməsi, Qaraxanlı və Qəznənilərlə toqquşmaqdan sonra, dağınıqlıq olan digər ərazilərə: Bizansa, Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana yürüşlər edilməsi qərara alındı. Yürüşlərin yaxın məsafədən idarə olunması

üçün paytaxt 1043-cü ildə Rey şəhərinə köçürüldü. Qısa müddət ərzində böyük ərazilər tabe edildi. 1054-cü ildə Cənubi Qafqaza yürüş edildi. Bu yürüşdə əsas məqsəd bölgənin müsəlman dövlətlərini öz tərəfinə çəkmək və digər dövlətlərə qarşı mübarizədə onların qüvvəsindən istifadə etmək idi.

Sultan Toğrul hakimiyyətini Abbasi xəlifəsinin mənəvi nüfuzu ilə gücləndirmək üçün 1055-ci ildə Bağdada daxil oldu. Abbasi xəlifəsi də Sultan Toğrula tabe olduğunu bildirdi və onu *"Şərqi və Qərbi hökmdarı"* elan etdi. Bundan sonra xəlifənin əlində yalnız dini hakimiyyət qaldı. Beləliklə, Sultan Toğrulun hakimiyyəti dövründə Səlcuqlar Amudəryadan Fərat çayına qədər böyük ərazilərin sahibi oldu.

Sultan Toğrulun oğul varisi olmadığından onun vəfatından sonra hakimiyyətə Çağrı bəyin oğlu Alp Arslan (1063–1072) keçdi. O, ilk vəzifə kimi Oğuz birliyini qorumaq, dövləti daha da gücləndirmək üçün hərəkətə keçdi. Alp Arslan Bizansla əlaqə saxlayan erməni, gürcü və abxazları məğlub etdi, Tiflis, Ani və Qars şəhərlərini ələ keçirdi. Onun əsas məqsədi isə Anadolunu türk torpağına çevirmək idi.



Sultan Toğrulun Bağdad səfərinin türk dünyası üçün nəticəsini dəyərləndirin.

Alp Arslan

Səlcuq pulları





Bunları bilmək maraqlıdır:

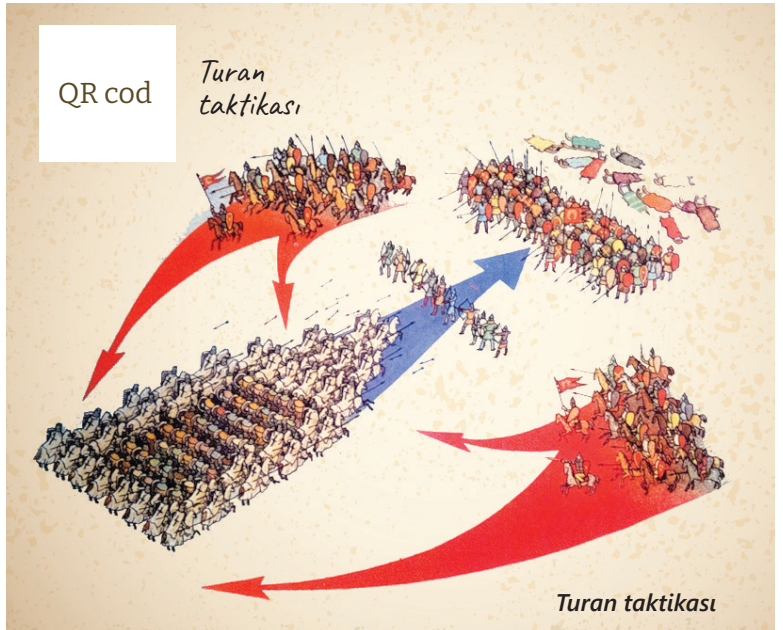
Alp Arslan Bizansla döyüşə başlamazdan əvvəl onların sarayına elçilər göndərərək sülh təklif etdi. Lakin Roman Diogen onlara cavabında: "İsfahanmı, yoxsa Həmədanmı yaxşıdır? Mən İsfahanda, atlarım isə Həmədanda qışlayacağım". Türk elçisi isə cavabında: "Atların Həmədanda qışlayar, sənə gəlinə bu, hələlik məlum deyil".



Malazgird döyüşü

Bizans imperatoru Roman Diogen bütün kişiləri, hətta Anadoluda yaşayan oğuzları və peçeneqləri orduya cəlb etdi. Artmaqda olan türk təhlükəsinin qarşısının alınması üçün Avropa dövlətlərindən də kömək istənilirdi. Bu tədbirlərdən sonra Diogen türk təhlükəsinin qarşısını alacağına və əvvəldən Anadoluya gələn türkləri də birdəfəlik buradan çıxaracağına əmin oldu. Bizans ordusu bu tədbirlərdən sonra Malazgird istiqamətində irəliləməyə başladı.

Tərəflər 1071-ci ilin avqustunda **Malazgird düzənliyində** qarşılaşdı. Türk süvariləri hər tərəfdən hücumla keçsə də, nəticəsiz oldu. Bu zaman türk ordusu "**Turan taktikası**"na əsasən döyüşə-döyüşə və pusqular quraraq geri çəkilməyə başladı. Döyüşün gedişində oğuzlar və peçeneqlər də öz soydaşlarının tərəfinə keçdilər. Vəziyyətin ağırlığını görən imperator geri çəkilmək əmrini verdi. Bun-



dan istifadə edən Alp Arslan onların üzərinə qəti hücumla keçərək döyüşün taleyini həll etdi. Yaralanmış imperator türk sərkərdələri tərəfindən əsir götürüldü.

Alp Arslan böyük mərdlik göstərərək Bizans imperatorunu bağışladı və onunla sülh müqaviləsi bağladı. Sülhün

şərtlərinə əsasən Bizans hər il səlcuqlara vergi verməyi və Şərqi Anadolunu türk torpağı kimi qəbul etməli oldu.

Dünya tarixində Malazgird döyüşü mühüm dönüş nöqtəsi hesab edilir. Çünki bu döyüşün nəticəsi olaraq Anadolu həmişəlik türk torpağı oldu. Bu uğurlu döyüşdən sonra Abbasi

xəlifəsi Alp Arslan "Müsəlmanların xilaskarı" və "İslamın nuru" adlandırdı.



Malazgird döyüşünün dünya tarixində rolu nə oldu?

Alp Arslan 1072-ci ildə böyük bir ordu ilə Qaraxanlı topraqlarına yürüşə başladı. Lakin sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Hakimiyyətə oğlu I Məlikşah (1072–1092) gəldi. I Məlikşahın hakimiyyəti illəri Səlcuq dövlətinin siyasi qüdrətinin çiçəklənmə dövrü idi. Hələ atasının zamanında vəzir olan Nizamülmülk Məlikşahın hakimiyyəti illərində də ona yaxından kömək oldu.

Məlikşah hakimiyyətinin ilk günlərindən ölkədə daxili sabitliyi qoruyub saxlamağa və Şərq sərhədlərini möhkəmləndirməyə başladı. İmperatorluğun mərkəzini İsfahana köçürən Məlikşah

yeni yürüşlər üçün hazırlıq görməyə başladı.

O, Qaraxanlıları məğlub edib asılı vəziyyətə saldı və vergi verməyə məcbur etdi. Məlikşahın hakimiyyəti illərində dövlət qərbdə Aralıq dənizində olan böyük bir ərazini əhatə edirdi.

Məlikşah iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradan addımlar atmışdı. Belə ki vahid ölçü, çəki və pul sistemləri yaratmış, karvan yollarının təhlükəsizliyini təmin etmiş və tacirləri bəzi rüsumlardan azad etmişdi.



Sultan I Məlikşahın dövründə dövlətin çiçəklənmə səbəbləri nə idi?

Dövlətin süqutu

1092-ci ilə Məlikşahın ölümündən sonra varislərinin dövründə dövlət tədricən tənəzzül etməyə başladı. Uzun sürən ara müharibələri və tabe edilən xalqların üsyanları dövləti zəiflətdi. Bu zəiflik Avropa səlibçilərinin hücumlarının qarşısını almağa imkan vermədi və Aralıq dənizi sahillərində bəzi ərazilər itirildi.

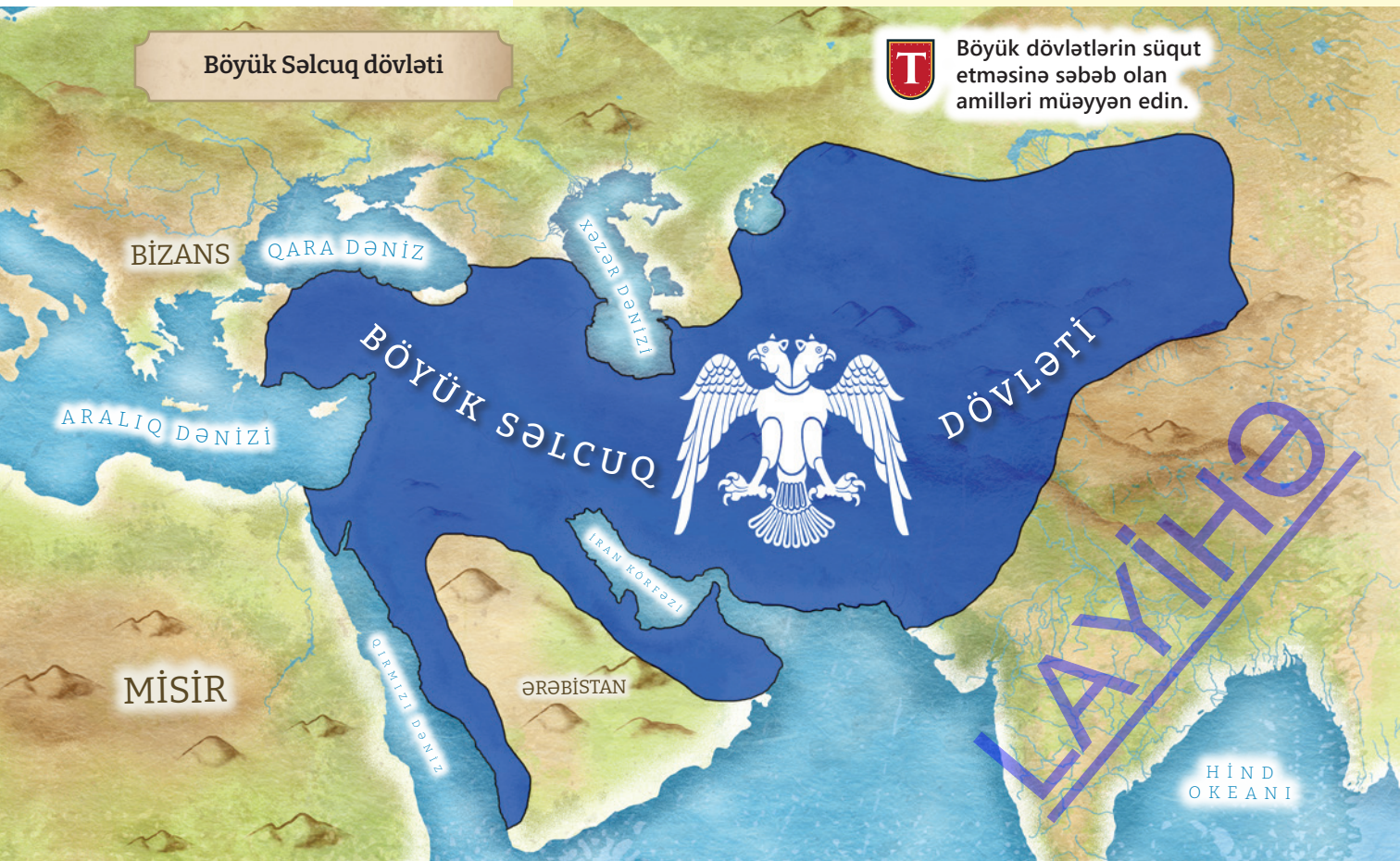
Sonuncu Səlcuq sultanı Səncər Qaraxanlılara və Qəznəvilərə qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar aparsa da, monqol əsilli qarakitaylara məğlub oldu. Qarakitaylar Məvərrənnəhri ələ keçirdilər. Qeyri-müsəlman tayfanın Səncəri məğlub etməsi müsəlman əhali arasında onu nüfuzdan saldı və bir çox ərazilər itirildi.

1157-ci ildə Sultan Səncərin vəfatından sonra Böyük Səlcuq dövləti süqut etdi.

Böyük Səlcuq dövləti



Böyük dövlətlərin süqut etməsinə səbəb olan amilləri müəyyən edin.





BÖYÜK MONQOL İMPERİYASI.

QIZIL ORDU DÖVLƏTİ.
MOSKVA KNYAZLIĞI

Çingiz xan, Qaraqorum, noyon, bahadır, "Böyük yasa",
"Çingiz xan yasalari, yarlıq, tarxan, baskak, knyaz,
"Uqra görüşü", çar, Kulikovo



Qədim zamanlardan etibarən monqollar Mərkəzi Asiyanın çöllərindən Altay dağlarının qərbinə qədər geniş ərazilərdə yaşayırdılar. Ərazinin təbii quruluşu əkinçiliyə yararlı olmadığı üçün monqolların məşğuliyyəti, əsasən, ovçuluq və köçəri maldarlıq idi.

XII əsrdə artıq monqollar arasında qəbilə münasibətləri dağıldı. Tədricən maldar təsərrüfatlar içərisində sosial bərabərsizlik yaranmağa başladı. Daha varlı təsərrüfatlar əsas tayfadan ayrılmağa və digər ərazilərə köç etməyə başladı. Tayfalararası çəkişmələr iqlim şəraiti, otlaq sahələri uğrunda mübarizələr monqolları yeni ərazilərə köçməyə sövq edirdi. Ona görə də yenidən yaranmağa başlayan feodal münasibətləri köçmə xarakteri daşıyırdı. Bu dövrdə monqol çölləri qəbilələrarası toqquşmalara meydan olurdur.

Monqol tayfalarından birinin başçısı Temuçin nayman, kerait və merkit tayfalarını məğlub etdikdən sonra 1206-cı ildə Onon çayı sahilində ona tabe

olan tayfaların başçılarının iştirakı ilə qurultay çağırdı. O, bu qurultayda böyük xan seçildi və Çingiz adını qəbul etdi (1206–1227). Beləliklə, Böyük Monqol xaqanlığının əsası qoyuldu. **Qaraqorum** şəhəri yeni dövlətin paytaxtı seçildi.

Onon qurultayı monqollar üçün bir dönüş nöqtəsi oldu.

Çingiz xandan qabaq dağılıq halda olan monqollar tədricən yeni birləşmələr – **ordular** yaratdılar. Hərbi təşkilat olan orduların başında **bahadırlar** və **noyonlar** dururdu. Özlərinə tabe olan tayfaların sayını artırıdığca onlara böyük xan tərəfindən yeni ad – **xan** adı verilir.



Monqol dövlətinin yaradılmasında Çingiz xanın rolu nədən ibarətdir?

Çingiz xan



Monqolların bu uğurları, əsasən, Çingiz xanın iti ağılı və uzaqqörən xüsusiyyətləri ilə əlaqədar idi. Çingiz xan ən çətin anlarda müstəqil və doğru qərarları ilə hakimiyyətini möhkəmləndirirdi. Hətta tabe edilən ərazilərdə baş verən üsyanları qəddarlıqla yatırır, kütləvi qətlialardan çəkinmirdi. Ordusunda ciddi nizam-intizam yaradaraq qanunlara tabe olmayanları edam etdirirdi.

Çingiz xan geniş işğallara başlamaq üçün güclü ordu yaratmalı idi. Bu məqsədlə tabe edilən ərazilərin hamısı göndərdikləri əsgərlərin sayına uyğun olaraq onluqlara, yüzliklərə və minliklərə bölündü. Çingiz xan tayfa başçılarına və noyonlara ordudakı əsgərlərin sayından asılı olaraq **onbaşı, yüzbaşı** və **minbaşı** rütbələri verdi.

Monqolların qanunlar məəcəsi **"Böyük yasa"** və ya "Çingiz xan yasaları" adlanmışdır. Çingiz xan bu yasalarında itaət altına alınmış xalqları ədalətlə idarəetməyi hədəfə almışdı.



Hamı "Böyük yasa"ya and içməli və onun bütün mədələrinə sözsüz əməl etməli idi. Bu yasalar müqəddəs hesab olunur, tabe olmayanlar ölüm ilə cəzalandırılırdı. "Böyük Yasa"ya görə bütün tabe edilmiş torpaqlar və xalqlar xan nəslinin mülkiyyəti sayılırdı. Bu səbəbdən Çingiz xan onları oğulları arasında uluslara böldü.



Monqollarda hərbi təşkilat necə qurulmuşdur?



"Böyük Yasa" adlandırılan qanunlar toplusunun mahiyyətini izah edin.

Monqol əsgərinə aid dəmir dəbilqə

Monqol imperiyası

MONQOL İMPERİYASI

HİNDİSTAN

HİND OKEANI

Monqol süvarisi

Monqol işğalları

Çingiz xan geniş çöllərdə yaşayan bütün monqol və türk tayfalarını birləşdirdikdən sonra işğallara başladı. Sərt intizamlı güclü hərbi təşkilata malik olan idarəetmə sistemi yaradıldı. Qoşunda nizə ilə silahlanmış çevik atlı dəstələri ordunun əsas zərbə qüvvəsi idi. Əvvəlcə işğal edilməli ərazi seçilir, dəqiq kəşfiyyat məlumatları toplanmaq üçün oraya ticarət karvanları göndərilirdi. Həmin vasitələrlə ərazinin dəqiq məlumatları əldə edildikdən sonra

qəfil hücum təşkil olunurdu. İşğal olunan ərazilərdə şəhərlər və kəndlər yandırılır, əhali qılıncdan keçirilirdi. Bu, qorxu yaradaraq yeni ərazilərin işğal zamanı əhəlinin müqavimətini qırmaq məqsədi ilə edilirdi. İşğal olunan ərazilərdə feodal dağınıqlığın hökm sürməsi, ara müharibələri və vahid dövlətin olmaması monqol yürüşlərinə rəvac verirdi. Çox vaxt bu ölkələrin hökmdarları xalq kütlələrini silahlandıraraq monqollara qarşı göndərməkdən qorxurdular.

1207-ci ildə Çingiz xan qalibiyyətli hərbi səfərlərə başladı. Çinin işğalına qədər Sibir və Şərqi Türküstanı özünə tabe etdi. 1215-ci ildə Pekin şəhəri daxil olmaqla şimali Çinin işğalına başa çatdırıldı. Çində həlledici müvəffəqiyyətə imza atan Çingiz xan əsas hərbi qüvvələrini qərbə yönləndirdi və Xarəzmşahlar dövlətinə hücum etdi.



Şimali Çinin işğal edilməsinin əhəmiyyətini izah edin.

Monqol ordusu Çin səddində



Xarəzmşahlarla döyüş

Güclü ordusu olmasına baxmayaraq, Xarəzmşah Məhəmməd monqollarla açıq döyüşə girməkdən çəkindi. O daha çox şəhərlərin qala divarlarını möhkəmləndirməklə müqavimətə üstünlük verdi. Çingiz xan Xarəzmşahlar dövlətinin əsas mərkəzlərinə eyni vaxtda hücum etmək üçün ordunu hissələrə böldü. Şəhərlər dağıdıldı, əhəlinin bir qismi qılıncdan keçirildi. Xarəzmşah Məhəmməd monqollara müqavimət göstərə bilmədi. Onun ölümündən sonra müqaviməti oğlu Cəlaləddin aparsa da,



Monqol işğallarının əhatə etdiyi ərazilərdə hansı müasir dövlətlər mövcuddur?



Çingiz xan Pekinə daxil olarkən

istəyinə nail ola bilmədi. Beləliklə, Mərkəzi Asiyanın işğalı başa çatdırıldı.

Xarəzmşahın oğlu Cəlaləddini təqib edən Cəbə və Subutayın orduları İrandan keçərək Cənubi Qafqaza qədər irəlilədi. Bu yürüşlər gələcəkdə Cənubi Qafqazın işğalı üçün zəmin yaratdı. Monqollar 1222-ci ildə Dərbənd keçidindən keçərək Şimali Qafqaza gəldilər. Burada birləşmiş rus-qıpçaq qoşunlarını məğlub edib ölkələrinə qayıtdılar.

Köçəri monqolların oturaq əkinçilik bölgələrinə basqın-

ları viranedici idi. Çingiz xan və onun sərkərdələri əkinçilik bölgələrinin və şəhərlərin dağıdılmasını, onların əhalisinin məhv edilməsini ənənəyə çevirdi. Belə bir taktikanın seçilməsinə səbəb işğal edilmiş geniş əraziləri nəzarət altında saxlamaq üçün monqolların ordusunun yetərli olmaması idi. Müqavimət göstərə biləcək əhalinin kütləvi qırğınlarında əsas məqsəd xalqları qorxutmaq, zəiflətmək və yerlərdə işğalçılara qarşı üsyanların qarşısını almaq idi.

1235-ci ildə paytaxt Qaraqorumda keçirilən qurultayda rus

çöllərinə və Avropanın cənub-şərq hissəsinə yürüşlər etmək haqqında qərar qəbul olundu. Çingiz xanın nəvəsi Batı xanın başçılıq etdiyi monqol ordusu İdil bulqarlarını və rus knyazlarını tabe etdi, Polşa, Macarıstan və Çexiyaya daxil oldu.

Böyük Monqol xaqanının ölüm xəbəri Batı xanın yürüşlərinin dayanmasına səbəb oldu. Uzunmüddətli yürüşlər nəticəsində əsgərlərin yorulması, ordu sıralarının pozulması, işğal edilən ərazilərdə baş verən xalq üsyanları Batı xanın Avropanın içərilərinə irəliləməsinə mane oldu.

1264-cü ildə hakimiyyətə Xubilai xan keçdi. O, paytaxtı Qaraqorumdan Pekinə köçürdü, Cənubi Çini işğal edib 1271-ci ildə özünü Çin imperatoru elan etdi və Yuan sülaləsinin əsasını qoydu.

XIV əsrin əvvəllərində Monqol imperiyası parçalandı və onun geniş ərazilərində müstəqil feodal dövlətləri yarandı. Bir müddət sonra Çində baş verən üsyan nəticəsində Yuan monqol sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu.



Monqollar yürüşdə

Qızıl Ordu dövləti

Çingiz xan hələ sağlığında böyük imperatorluğu oğlanları arasında bölüşdürmüşdü. Xarəzm, Şimali Qafqaz, Qıpçaq çölü və gələcəkdə qərbə tərəf işğallar zamanı əldə olunan ərazilər onun böyük oğlu Cuciyə verilmişdi. Cuci xanın ölümündən sonra həmin ərazilər oğlu Batı xana verildi. Monqolların qərbə yürüşləri nəticəsində XIII əsrin 40-cı illərində Qızıl Ordu dövlətinin əsası qoyuldu. Dövlətin ilk paytaxtı İdil çayı sahilində salınmış Saray Batı şəhəri idi.

Qızıl Ordu adı monqol dilində çadır mənasını verən "ordu" sözündən əmələ gəlmişdir. Xanların düşərgələrində xan çadırının üstü qızılı rəngdə örtüklə örtüldüyü üçün bu çadırın adı "Qızıl ordu" adlanırdı. Zaman keçdikcə

Cuci ulusu kimi də xatırlanan bu dövlət Qızıl Ordu dövləti kimi tanınmağa başladı.

İlk vaxtlar Böyük Monqol imperatorluğundan asılı olan Qızıl Ordu XIII əsrin sonlarında tam müstəqil idarə olunmağa başladı. Geniş torpaqlara sahib olan Qızıl Ordunun ərazisində yaşayan xalqlar içərisində türklər çoxluq təşkil edirdi. Azlıqda qalan köçmə monqollar türk tayfaları ilə qaynayıb qarışaraq onların dilini, adət-ənənələrini mənimsədilər. Özbək xanın hakimiyyəti dövründə İslam dininin qəbul olunması ilə ölkədə türkləşmə prosesi başa çatdı.

Qızıl Ordu dövlətinin başında **böyük xan** adlandırılan hökmdar dururdu. Onun yanında məşvərət orqanı kimi **ali məclis** fəaliyyət göstərirdi. Vergiləri **baskak** adlı məmurlar toplayırdı. Qızıl Orduda feodal münasibətlər formalaşırdı. Feodallar içərisində bəzi imtiyazlı şəxslər – **tarxanlar** vergidən azad

olunmaları haqqında böyük xandan yarlıq (fərman) alırdılar.

Məmur özbaşınalıqları, vergilərin çoxluğu xalqın narazılığını artırırdı. Baş verən üsyanlar monqol ağalığına zərbə vurur, tabe olan ölkələrin müstəqillik meyillərinə təkan olurdur.

Qızıl Ordunun zəifləməsindən istifadə edən rus knyazları Moskva knyazı ətrafında birləşərək 1380-ci ildə Kulikovo çölündə Mamay xanı ağır məğlubiyyətə uğratdılar.



Qızıl Ordu dövlətinin idarəçilik sistemi necə qurulmuşdu?

Monqol döyüşçüsü



Batı xan



Qızıl Ordu dövləti



III əsrin ikinci yarısında Qızıl Ordunun təxmini ərazisi

Qızıl Orduya tabe olmuş rus knyazlıqlarının ərazisi

Əmir Teymurun köməyi ilə taxta çıxan Toxtamış xan 1382-ci ildə Moskvanı tutdu və Teymurdan asılı olan ölkələrə qarətçi yürüşlər təşkil etdi. Bu hadisələr Əmir Teymurla toqquşmalara gətirib çıxardı. 1395-ci ildə Terek çayı sahilində Toxtamış xan məğlub oldu. Qızıl Ordunun şərq vilayətləri Teymurilər dövlətinin tərkibinə qatıldı. Bu hadisələrdən sonra Qızıl Ordu bir daha özünə gələ bilmədi və parçalanmağa başladı. Ara müharibələri nəticəsində XV əsrdə Qızıl Ordunun tərkibindən bir sıra ərazilər ayrıldı. Qazan, Həştərxan, Kırım xanlıqları və

Noqay Ordusu kimi müstəqil dövlətlər yarandı.

Qızıl Ordu dövlətinin itirilmiş qüdrətini bərpa etmək arzusu- na düşən Əhməd xan 1480-ci ildə Moskva knyazlığı üzərinə yürüş etdi. Uqra çayı sahilində birləşmiş rus knyazları ilə qarşılaşan Əhməd xan onlarla toqquşmaqdan çəkindi. Tarixdə **“Uqra görüşü”** kimi tanınan hadisələr nəticəsində Moskva knyazlığının Qızıl Ordudan vassal asılılığına son qoyuldu. Daxili çəkişmələrə və ara müharibələrinə məruz qalan Qızıl Ordu dövləti XVI əsrin əvvəllərində süqut etdi.



Qızıl Ordunun əhalisinin əsas hissəsini kimlər təşkil edirdi?



Qızıl Ordunun parçalanması nəticəsində meydana gəlmiş türk xanlıqlarının ərazisini xəritədə müəyyən edin.



Qızıl Ordunun zəifləməsinə hansı amillər səbəb oldu?

Moskva knyazlığı

XIV əsrin əvvəllərində Moskva knyazlığı özünün yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Rus torpaqlarından xərac alan Qızıl Ordu xanları rus şəhərlərinə hücumlara ara verdilər. Buna görə də şəhər həyatında yüksəliş baş verdi, rus şəhərlərinin qızğın ticarət həyatı bərpa olundu. Moskva iri sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrildi. Xarici təhlükələr də ölkənin birləşdirilməsi zərurətini yaradırdı. Knyazlıq Qızıl Ordu xanlarından "Böyük knyaz" titulu almaq üçün mübarizəyə başladı. Moskva knyazı Qızıl Ordu xanından yarlıq aldı.

Moskva knyazlığı artıq Qızıl Ordu ilə hesablaşmır, xərac



Türk xanlıqlarının işğalının Rusiya dövləti üçün əhəmiyyəti nə idi?

cı vaxtli-vaxtında ödəmirdi. Moskva knyazlığı işğallar yolu ilə öz ərazisini genişləndirməyə başladı.

XV əsrin ikinci yarısında knyaz III İvanın dövründə rus knyazlıqlarının Moskva knyazlığı ətrafında birləşdirilməsi sürətləndi. Bu proses XVI əsrin əvvəllərində başa çatdı. Vahid Rusiya dövləti yarandı. 1533-cü ildə IV İvan böyük knyazlıq taxtına əyləşdi. O, 1547-ci ildə çar titulu qəbul etdi. IV İvan Qroznı ilk rus çarı oldu. Ölkənin mərkəzləşmiş idarəetmə sistemini təşkil edərək dövlət aparatını təkmilləşdirdi, hərbi sahədə qayda-qanun yaratdı. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan qüvvələrə divan tutuldu.



İvan Qroznı

Rusiyanın işğalçılıq planlarında Volqaboyu ərazilərə yiyələnmək əsas məqsəd sayılırdı. Türk xanlıqları daxilində baş verən qarşıdurmalardan istifadə edən Rusiya XVI əsrin ikinci yarısında Qazan, Həştərxan və Sibir xanlıqlarını işğal etdi.

Beləliklə, Rusiya Şərq ölkələri ilə birbaşa ticarət əlaqələri saxlamaq imkanları qazandı.



Moskva knyazlığı

MOSKVA KNYAZLIĞI



DEHLİ SULTANLIĞI

BÖYÜK MOĞOL DÖVLƏTİ

Qütbəddin Aybək, sultan Əlaəddin, Panipat döyüşü,
Babur şah, Əkbər şah



*Qütb Minar minarəsi.
Dehli sultanlığının qurucusu
Sultan Qütbəddin Aybək
tərəfindən tikdirilib.*

Ağ hunların, Qəznəlilərin və digər türk dövlətlərinin Hindistanın şimalına yürüşü nəticəsində bölgədə türk tayfalarının siyasi üstünlüyü təmin edilmişdi. Bu üstünlük Hindistanın şimalında türk dövlətlərinin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Həmin dövlətlər Dehli sultanlığı və Böyük Moğol dövləti idi. Hindistanın böyük hissəsi, xüsusilə şimalı VI əsrdən XIX əsrin ortalarına qədər türklərin hakimiyyəti altında olmuşdur.



Hindistanın şimalında türk-müsəlman əhalinin artmasının səbəbi nə idi?



Aybəkin ölüm səhnəsi



Dehli sultanlığı hansı şəraitdə yarandı?

Dehli sultanlığı

Sultanlıq 1206-cı ildə qırpaq türkü olan Qütbəddin Aybək tərəfindən yaradılmışdır.

Aybək ölkədə türk əhalisinin sayını artırmaq və türk dilini hakim dil etmək üçün çalışırdı. Həmçinin İslam dininin Hindistanda geniş yayılmasında böyük xidmətləri olmuşdur.

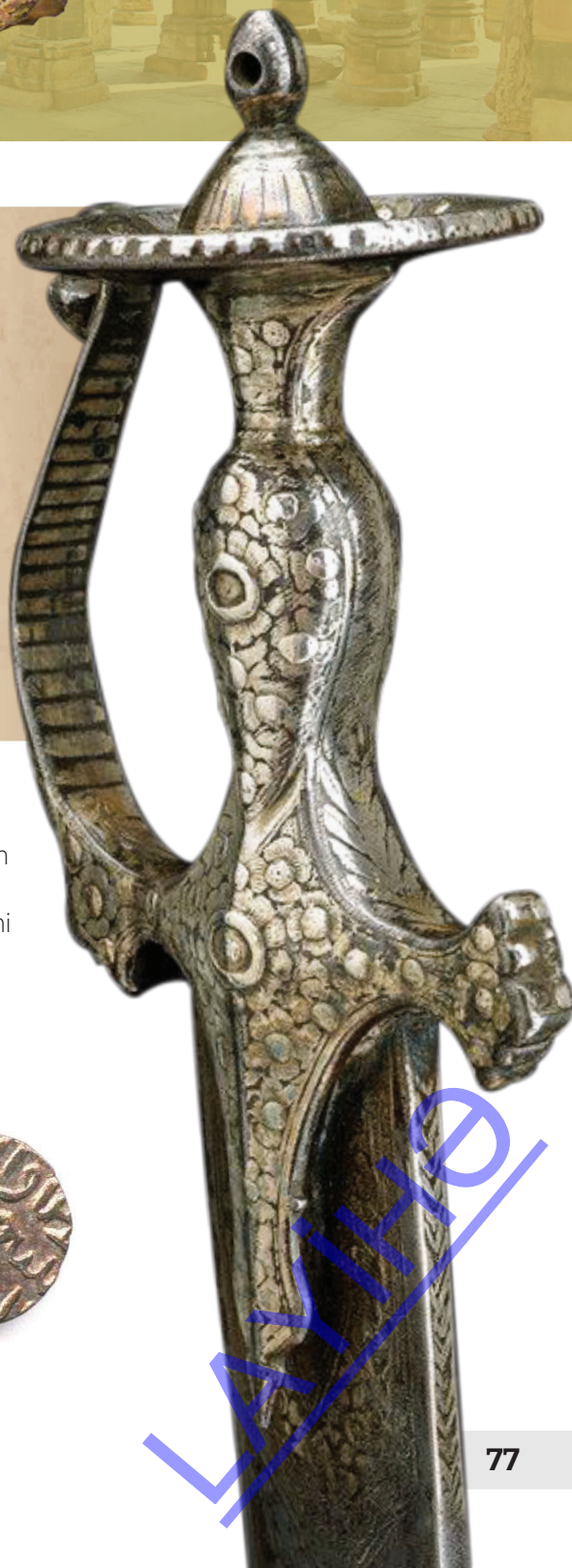
Qütbəddin Aybəkin varisi olmadığı üçün ölümündən sonra kürəkəni Eltutmuş hakimiyyətə gəldi. O, Şimali Hindistanda bəzi əraziləri tutaraq mövqeyini möhkəmləndirdi və monqol təhlükəsinin qarşısını aldı. Eltutmuş monqol hücumlarından canlarını qurtarmaq istəyən xeyli sayda türk tayfalarını qəbul etmiş və Şimali Hindistanda türk mədəni həyatının davamlılığını təmin etmişdir.



*Bunları bilmək
maraqlıdır:*

Öz dövrünün böyük fəndlərindən olan Aybək Hindistanın şimal ərazilərini tabe etmişdi. Cəmərd, adil, himayəçi bir hökmdar idi. Digər türk sultanları kimi idmansevər idi. Bu da onun 1210-cu ildə "Çövkən" oyunu zamanı atdan yıxılaraq ölməsi ilə nəticələnmişdir.

...Həmçinin mədəniyyətin də inkişafına şərait yaratmış, Hindistanda bir çox məscid və məqbərələr tikdirmişdir.



sultan kimi qanuniliyini gücləndirmişdi. Hakimiyyətinin son dövrlərində dövlətin sərhəd ərazilərinin mərkəzə sədaqətini gücləndirmək üçün iqta sistemini həyata keçirmiş, nizami ordu yaratmış, adına sikkələr zərb etdirmişdi.

Müsəlmanların dini başçısı olan Abbasi xəlifəsi tərəfindən **"Hindistan sultanı"** kimi tanınması onun müstəqil



Dehli pulları



XIII əsrin sonlarında hakimiyyətə gələn Əlaəddin uğurlu hərbi əməliyyatlar keçirərək Cənubi Hindistanı da tabe etdi. Sultan Əlaəddin hakimiyyəti dövründə kifayət qədər uğur qazanmışdı. O, vergi sistemini nizama salmış, ölkə iqtisadiyyatını sabitləşdirmiş və monqol təhlükəsinin qarşısını tamamilə almışdı.

XIV əsrin sonlarında Dehli sultanlığının zəifləməsindən istifadə edən Əmir Teymur buraya hücum etmiş və qarətlər törətmişdi. Əmir Teymurun Dehlini qarət etməsi ölkədə vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Bəzi ərazilər ayrılaq müstəqil oldu.



Sultan Əlaəddin hansı addımları ilə Dehli sultanlığını möhkəmləndirdi?



XIV əsrin sonlarında Dehli sultanlığının zəifləməsinin daxili və xarici səbəblərini müəyyən edin.

Böyük Moğol dövləti

XVI əsrin əvvəllərində Hindistanda dağınıq halda olan Dehli sultanlığı və bir sıra müstəqil hakimlər var idi. Əmir Teymurun nəslindən olan Babur **1526-cı ildə** Dehli sultanlığına hücum etdi. Həllədici döyüş **Panipat yaxınlığında** baş verdi. Babur qalib gələrək Dehli sultanlığının varlığına son qoydu. Hindistanda yeni türk dövlətinin – Böyük Moğol dövlətinin əsası qoyuldu. Aqra yeni dövlətin paytaxtı oldu. Babur şah bir sıra hind hakimlərini məğlub edib Hindistanda hakimiyyətini gücləndirdi.



Böyük Moğol dövləti hansı şəraitdə yarandı?

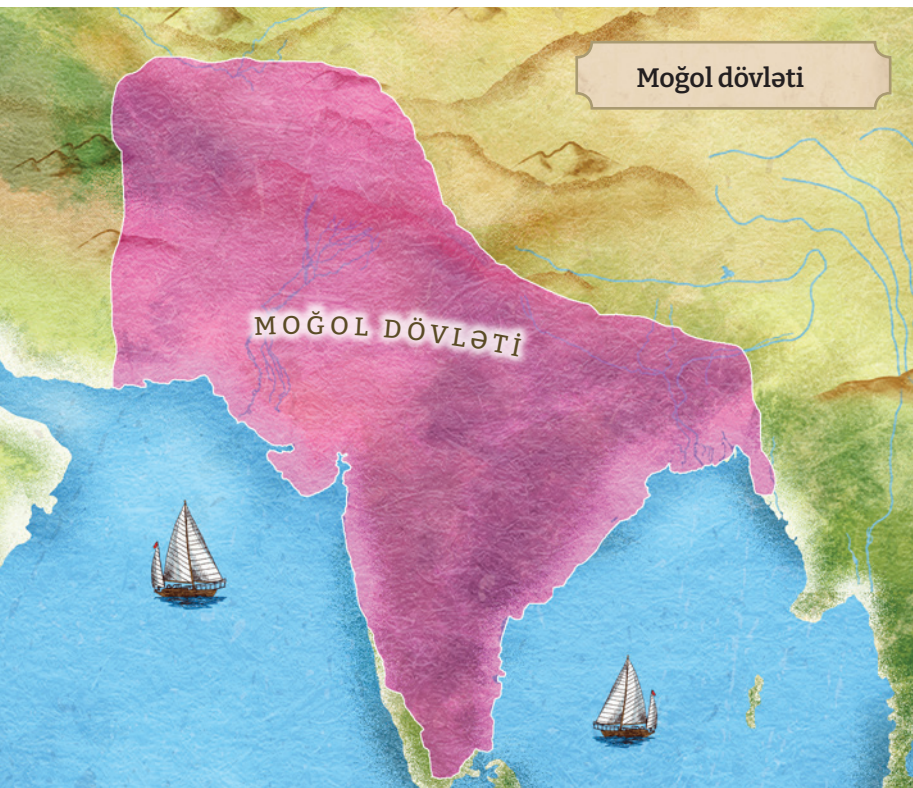
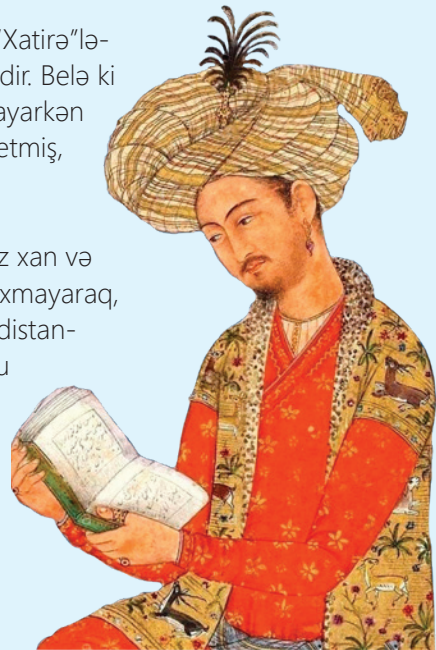


Bunları bilmək maraqlıdır:

Onun "Baburnamə"si Yuli Sezarın "Xatirə"lərindən daha ciddi və daha səmimidir. Belə ki Babur düşmənlərinin qüsurlarını sayarkən onların üstün cəhətlərini də qeyd etmiş, mərdanəlik göstərmişdir. ...

Özü iki böyük sərkərdənin – Çingiz xan və Əmir Teymurun varisi olmasına baxmayaraq, öz şəxsi zəkası və fəaliyyəti ilə Hindistanda elə bir səltənət yaratmışdı ki, bu türk səltənəti sonda Hindistanda müsəlman türk və buddist hindlilərinin qarışığından yeni bir xalq – Pakistan xalqı tarix səhnəsinə çıxmasına səbəb olmuşdu.

Babur



Əkbər şahı islahatçı hökmdar hesab etmək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın

Əkbər şahın hakimiyyət illəri (1556–1605) Böyük Moğol dövlətinin ən güclü dövrü hesab olunur. O, lazımi tədbirlər görərək daxili sabitliyi təmin etdi. Sosial dəyişikliklər nəticəsində Hindistanda dini dözümlülük möhkəmləndirildi, hindlilərlə müsəlmanların hüquq bərabərliyi təmin olundu. Əkbər şah uğurlu xarici siyasət yürüdərək Osmanlı, Səfəvi, Özbək və Portuqaliya dövlətləri ilə yaxşı əlaqələr qurdu.



Əkbər şah

Qayı boyu, Osman Qazi, Sultan I Murad, İstanbul,
Ankara döyüşü, "Qanuni", yeniçəri

Anadoluya türklərin yerləşməsi Alp Arslanın Malazgird döyüşündəki qələbəindən sonra daha da sürətlənmişdi. Böyük Səlcuq sultanlığının parçalanması nəticəsində meydana gəlmiş dövlətlərdən biri də paytaxtı Konya şəhəri olan Anadolu səlcuq sultanlığı idi. XIII əsrin I yarısında monqolların təzyiqi ilə Mərkəzi Asiya və Azərbaycan da yaşayan bəzi türk tayfaları da bu sultanlığın ərazisinə sığınır idi. Anadolu Səlcuq sultanları bu tayfaları, əsasən, Bizansla sərhəd ərazilərdə yerləşdirirdilər. Belə tayfalardan biri də Qayı boyu idi. Söyüd adlı yer qayılar qışlaq, Domaniçi isə yaylaq yeri olaraq verilmişdi. Anadolu Səlcuq sultanlığının zəifləməsi nəticəsində qayıların bəyi Osman Qazi 1299-cu ildə müstəqil oldu. Yeni yaradılan müstəqil müsəlman-türk dövləti onun qurucusunun adı ilə Osmanlı adlandırıldı. Osmanın nüfuzunun artmasında onun sənətkarlara və xristian əhəlinə xoş münasibət göstərməsi böyük rol oynadı.

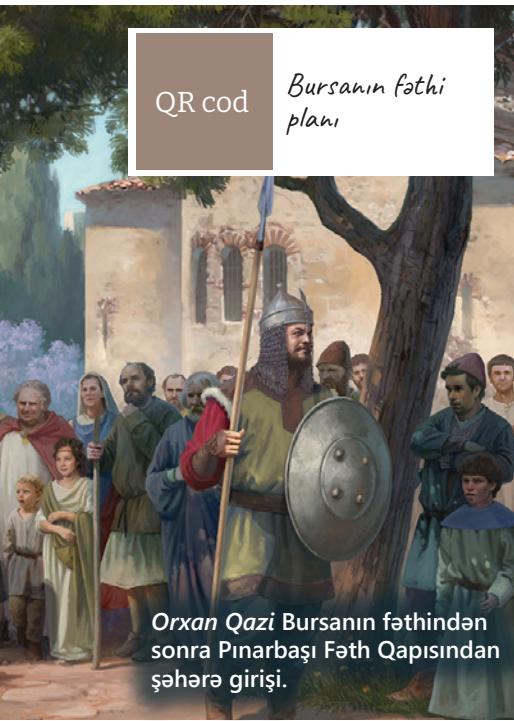


**Osmanlı dövlətinin
yaranmasının əhəmiyyəti
nə idi?**



Osman Qazi

Osmandan sonra hakimiyyətə onun oğlu Orxan Qazi gəldi. Orxan Qazinin hakimiyyəti dövründə (1326–1362) fəth olunan Bursa şəhəri Osmanlının paytaxtı oldu. Bursa şəhərinin mühasirəsi və fəthi zamanı Azərbaycanın Xoy şəhərində yaşayan Geyikli (Marallı) Baba da öz tərəfdarları ilə Osmanlı ordusuna köməyə gəlmişdi.



QR cod

Bursanın fəthi planı

Orhan Qazi Bursanın fəthindən sonra Pınarbaşı Fəth Qapısından şəhərə girişi.



Orhan Qazi

Orhan Qazinin öz ərazilərini genişləndirmək təşəbbüsü Bizans tərəfindən narahatçılıqla qarşılandı. Maltəpə yaxınlığında Osmanlı ordusu ilə Bizans qoşunu üz-üzə gəldi. Döyüşün taleyini Osmanlı ordusundakı oxçular həll etdilər.

Bizanslıları darmadağın edən Orhan Qazi dövlətinin ərazisinin şimalda Qara, cənubda

isə Egey dənizi sahillərinə çıxışını təmin etdi. O, Osmanlı dövlətinin ərazisini inzibati baxımdan paşalıqlara və sancaqlıqlara böldü.



Orhan Qazinin fəaliyyətini dəyərləndirin.



Osmanlı süvariləri



Konstantinopolun mühasirəsi

Osmanlı dövlətinin yüksəlişi

Orxan Qazidən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Murad sultan elan edildi. Onun hakimiyyəti dövründə paytaxt Ədirməyə köçürüldü. 1371-ci ildə Osmanlı ordusu Çirmən döyüşündə Balkan yarımadasına yiyələnməyə çalışan Serbiya krallığının 70 minlik qoşununu darmadağın etdi. Serb əsgərlərinin çoxu geri qaçarkən çayda boğulmuşdu.

Serblərin Çirməndəki məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq niyyəti boşa çıxdı. Onlar 1389-cu ildə Kosovo döyüşündə daha ağır məğlubiyyətə uğradılar.

I Muraddan sonra hakimiyyətə oğlu sultan I İldırım Bəyazid gəldi. O, Niqbolu döyüşündə səlibçilərin birləşmiş qüvvələri üzərində qələbə qazanaraq Balkan yarımadasında Os-

manlının mövqelərini daha da gücləndirdi. I İldırım Bəyazidin əsas diqqəti Bizansın paytaxtı Konstantinopolu tutmağa yönəlmişdi. O bu məqsədlə

Konstantinopolun ətrafında xeyli istehkamlar və qalalar inşa etdirdi. Lakin Osmanlı dövləti Əmir Teymurun hücumuna məruz qaldı. 1402-ci ildə



Osmanlı dövlətinin Balkanlardakı rəqibləri hansı dövlətlər idi?



Sultan I Murad qələbədən sonra döyüş meydanını yoxlayır. Ön planda əlində bıçaqla hücum edən serbdır.



Sultan Süleymanın dövründə Osmanlının əraziləri daha da genişləndi. Tarixdə "Möhtəşəm" və "Qanuni" adları ilə tanınmış Sultan Süleymanın hakimiyyət illərində Osmanlı özünün qüdrətli zirvəsinə çatdı. Bu dövrdə osmanlılar Avropanın içərilərinə qədər irəlilədilər və Şimali Afrikada xeyli ərazilər ələ keçirdilər.



Sizcə, nə üçün Sultan Süleyman "Qanuni" adı ilə tanınırdı?

Konstantinopolun fəthi

Ankara yaxınlığındakı döyüşdə Əmir Teymur Osmanlı üzərində qələbə qazandı. Bu döyüşdə Osmanlının məğlubiyyətinə sevinən Roma papası 3 gün fasiləsiz olaraq kilsə zənglərinin çalınması barədə göstəriş vermişdi.

Əvvəlki qüdrətini bərpa edən Osmanlı dövləti sultan II Mehmetin hakimiyyəti dövründə Konstantinopolu tutdu. Şəhərin adı dəyişdirilərək İstanbul qoyuldu və paytaxt oraya köçürüldü. Bu qələbədən sonra "Fateh" adı qazanan II Mehmet həm qərbdə, həm də şərqdə geniş ərazilər ələ keçirdi.

Sultan Səlim isə əsas hücum hədəfi şərqdəki türk-müsəlman dövlətləri – Azərbaycan Səfəvilər dövləti və Misir Məmlük sultanlığı oldu. Azərbaycanda möhkəmlənə bilməyən I Səlim Misiri Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatdı.



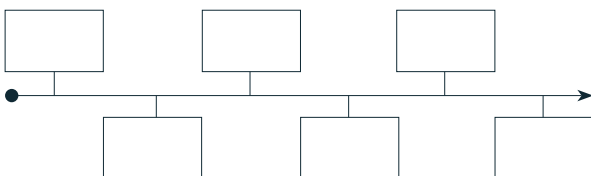
Sultan Süleyman



Sultan Səlim



Osmanlı dövləti tarixinə dair zaman oxunu doldurun.



Osmanlı dövlətinin idarə olunması

Osmanlı dövlətində bütün hakimiyyət sultana məxsus idi. XVI əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Osmanlı sultanları həm də bütün dünya müsəlmanlarının xəlifəsi elan edildi. Sultandan sonra dövlətdə ikinci vəzifəli şəxs baş vəzir idi. Bu vəzifəyə sultanın yaxın qohumu təyin olunurdu. Baş vəzir vilayətlərin idarəçiliyinə, vergilərin toplanmasına nəzarət edir, sultanın möhürünü saxlayırdı. Ali məsləhət şurası Divan adlanırdı. Maliyyə işlərinə dəftərdar nəzarət edirdi.

Əhali iki hissəyə ayrılırdı: idarə edənlər və idarə olunanlar. İdarə edənlər dedikdə dövlətin silahlı qüvvələrində və idarəçiliyində vəzifə tutanlar nəzərdə tutulurdu. İdarə olunanlar isə ümumi şəkildə "rəiyyət" adlanırdı.

Osmanlı silahlı qüvvələri içə-

risində yüngül silahlanmış atlı **akınçılar** və piyada **yeniçərilər** mühüm rol oynayırdı. Yeniçərilər, əsasən, valideysiz qalan uşaqlardan təşkil olunurdu. Onlar xüsusi hərbi məktəblərdə təlim keçdikdən sonra yeniçəri birliyinə daxil olurdular.

Torpaqların əksəriyyəti dövlətə məxsus idi. Əsgərlərə, xırda dövlət məmurlarına verilən torpaq sahələri "timar" adlanırdı. XIV əsrin sonlarından başlayaraq qoşun başçılarına və iri məmurlara ziyamət adlı daha geniş torpaq sahələri verilməyə başlanıldı.



Sizcə, nə üçün qoşun başçılarına və iri məmurlara daha geniş torpaq sahələri verildi?



Yeniçəri əsgəri

Osmanlı dövləti

● Paytaxt ○ Şəhər



XƏZƏR DƏNİZİ

İRAN
KÖRFƏZİ

URFA

QARA DƏNİZ

Ankara

ANADOLU

Bursa

İstanbul

Ədirnə

RUMELİ

QIRMIZI
DƏNİZİ

MİSİR

ARALIQ DƏNİZİ

LAYIHƏ

15

TEYMURİLƏR DÖVLƏTİ

Teymur, Sərbədarilər, Şahrux, Hüseyn Bayqara,
Şeybanilər.

Teymurilər dövlətinin yaradıcısı türk dünyasının böyük fatehi Əmir Teymur olmuşdur. Türküstanda doğulan Teymur Cağatay ulusunun türkləşmiş Barlas qəbiləsindən idi.

O, hələ cavan yaşlarında hərbi işini yaxşı öyrənmək üçün Səmərqənd və Bəlx hakimi Əmir Qazanın yanında xidmətə getmiş, nümunəvi addımları ilə onun hörmətini qazanmışdı.

Əmir Qazan artıq hərbi səfərlərində Teymuru özü ilə aparırdı. O da mühüm əməliyyatlarda iştirak edir, bacarığı ilə düşmənin məğlub edilməsində böyük xidmətlər göstərirdi. Bu xidmətlərinə görə hətta mükafatlandırılmışdı.

Əmir Qazanın vəfatından sonra hakimiyyətə oğlu Əmir Hüseyn keçdi. O da atası kimi hərbi əməliyyatlarda Teymurun bacarığından istifadə etmək qərarına gəldi. Bunun üçün

Teymurla ittifaqa girdi. Teymur da Hüseynlə olan münasibətlərini daha da möhkəmləndirmək üçün onun bacısı ilə evləndi.

Teymur və Əmir Hüseynin birləşmiş qüvvələri Cağatay hakimi Toğluq Teymurun üzərinə hücumla keçsə də, Daşkənd yaxınlığında məğlub oldu. Toğluq Teymur Səmərqənd üzərinə hücum etdi. Lakin monqol zülmünə qarşı mübarizə aparan **Sərbədarilər** tərəfindən məğlub edildi.

T

Əmir Hüseyn və Teymur arasındakı ittifaq haqqında müzakirə aparın.



Əmir Teymur



Sərbədarilər üsyanı Teymur və müttəfiqi Əmir Hüseyn tərəfindən yatırıldı. Ölkəni birgə idarə etməyə başlasalar da, təkbəşinə hakim olmaq istəyi onları düşməyə çevirdi. Hakimiyyət uğrunda Əmir Hüseynlə Teymur arasında başlanan mübarizə **1370-ci ildə** Teymurun qələbəsi ilə başa çatdı. O, qurultay çağıraraq "əmir" və ya "Turan əmiri" titulu qəbul etdi və yeni dövlətin – **Teymurlilər dövlətinin** əsasını qoydu. Dövlətin paytaxtı Səmərqənd şəhəri oldu.

Teymur qarşısına güclü dövlət yaratmaq, feodal dağınıqlığını aradan qaldırmaq məqsədi qoymuşdu. Güclü monqol əmirlərinin köməyini qazanmaq üçün yeni torpaqlar və hərbi qənimətlər lazım idi. Buna görə də o, böyük müharibələrə başladı. Teymur yaxşı anlayırdı ki, güc yolu ilə yaradılan dövləti ancaq qanunlarla qorumaq olar. Bunun üçün o, "Teymurun qanunları" adlı qanunlar toplusu tərtib etdirdi.

Əmir Teymurun fəthləri

Hakimiyyətinin ilk illərində Əmir Teymur bütün Mərkəzi Asiyani ələ keçirdi. Ancaq Xarəzmin tabe edilməsi XIV əsrin sonlarına qədər ləngidi.

Əmir Teymur digər qüdrətli dövlət olan Qızıl Ordu ilə uzunmüddətli mübarizə aparmalı oldu. Bu mübarizədə Qızıl Ordu hökmdarı Toxtamış xan, xüsusilə fərqlənirdi. Toxtamış xanın hakimiyyətə gəlməsində Əmir Teymurun böyük rolu olsa

da, hakimiyyət əldə etdikdən sonra o, Qafqaz və Ön Asiya uğrunda Teymurla mübarizəyə başladı. Toxtamış xanın iddiasına görə, bu ərazilər Çingiz xanın vəsiyyətinə əsasən onlara çatmalı idi. Mübarizə 1395-ci ilə qədər davam etdi. Terek çayı sahilində baş verən həlledici döyüşdə Əmir Teymur Toxtamış ağır məğlubiyyətə uğratdı. Döyüş nəticəsində əmir Teymur Qızıl Ordunun zəngin



Mətnə əsasən Əmir Teymur xarakterizə edin.

Teymur hərbi yürüşdə

Ankara savaşı



Toxtamış nə üçün Əmir Teymurla mübarizə aparırdı?

ərazilərini, xüsusilə şərq vilayətlərini ələ keçirdi.

Əmir Teymur sərvətlərlə zəngin ölkə olan Hindistana yürüş etmək istəyirdi. Bu dövrdə Hindistanda hakimiyyətdə Dehli sultanlığı idi. Sultanlıqla hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizə onu zəiflətməmiş, xarici hücumlara şərait yaratmışdı. Əmir Teymur yaranmış vəziyyətdən istifadə etmiş, XIV əsrin sonlarında Hindistana hücum edərək buranı işğal etmiş və zəngin sərvətlərini ələ keçirmişdi.

XV əsrin əvvəllərində Teymur dövrün digər böyük türk dövləti olan Osmanlı ilə toqquşmalı oldu. Bunun bir sıra səbəbləri var idi. Teymur Kiçik Asiyaya yürüş etməklə bəzi xırda hakimlərin Osmanlılara qarşı çıxmasına şərait yaratdı.

Onlar müstəqilliklərini bərpa etmək üçün Teymura müraciət etmişdilər. Teymurun hələ XIV əsrin sonlarında məğlub etdiyi Qaraqoyunlu Qara Yüsif və Cəlairi sultanı Əhməd də Osmanlı sultanı I İldırım Bəyazidə sığınaraq ona qarşı kömək istəmişdilər. Teymur onları Bəyazitdən istəsə də rədd cavabı almışdı. Həmçinin o, Ön Asiyanın mühüm ticarət mərkəzlərinə sahib olmaq istəyirdi. Bütün bunlar onların arasındakı toqquşmanı qaçılmaz etdi. 1402-ci ildə Ankara yaxınlığında Teymurilərlə Osmanlılar arasında döyüş baş verdi. Əmir Teymurun Hindistandan gətirdiyi döyüş filləri də toqquşmanın gedişinə həlledici təsir göstərdi.

Ankara döyüşündə Əmir Teymur qalib gəlsə də, bu bütün türk dünyasının gələcəyi

üçün faciəli oldu. Osmanlıların Avropanın içərilərinə doğru irəlilədiyi bir dövrdə baş verən bu döyüş Avropanı xilas etmiş oldu. Beləliklə, Teymurilər dövləti Qobi səhrasından Balkan yarımadasınadək olan geniş ərazilərə sahib oldu.

Əmir Teymurun vəfatı Çin üzərinə yürüşün baş tutmamasına səbəb oldu.



Ankara döyüşünün türk dünyası üçün nəticələrini dəyərləndirin.

İmperiyanın daxili siyasəti

Teymurun müharibələri çox amansız idi. Çingiz xandan fərqli olaraq o, yürüşlərdə iqtisadi məqsədlər də güdürdü. Ölkənin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün ələ keçirdiyi ölkələrdən bacarıqlı və seçilmiş sənətkarları ölkəsinə gətirirdi. Başqa yerlərə gedən ticarət yollarını, xüsusilə Asiyadan Avropaya gedən yolları nəzarətdə saxlayırdı. Əmir Teymur Avropa ölkələri ilə birbaşa ticarət əlaqələri yaratmaq siyasəti yeridirdi. Bu addımla Teymur Avropa-Asiya ticarətində Səmərqəndin rolunu artırmaq istəyirdi.



Əmir Teymurun yürüşlərində iqtisadi məqsəd nə idi?

Teymur daxili siyasətində nüfuzlu müsəlman ruhanilərindən də istifadə edirdi. O, İslam dininin nüfuzunun artırılmasında

böyük xidmətlər göstərmişdir. Əmir Teymur da Çingiz xan kimi dövləti uluslara bölmüşdü. Ulusları idarə edən valilər müəyyən qədər əsgər verməli, vergilərin yığılması və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməli idi.

Teymurilərin zəifləməsi və süqutu

Əmir Teymur vəfat etdikdən sonra varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bu mübarizədə oğlu Şahrux qalib gəldi. Şahrux paytaxtı Herat şəhərinə köçürdü və Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətini asılı hala saldı. Osmanlı və Qızıl Ordu dövlətləri ilə də normal münasibətlər quruldu. Şahruxun ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Uluqbəy

T Şahruxun xarici siyasətinin atasının siyasəti ilə müqayisə edin.

gəldi. O, məşhur astronom idi və dövlətin mədəni həyatına daha çox fikir verirdi. Osmanlı dövləti ilə münasibətlərdə də mədəni əlaqələr üstünlük təşkil edirdi. Ancaq siyasi bacarığı zəif olduğundan uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi.

Bu dövrdə Mərkəzi Asiyada yeni bir dövlət – Şeybanilər dövləti yaranmışdı. Şeybanilər Teymurilər dövlətində olan daxili çəkişmələrdən istifadə edib bir sıra əraziləri, xüsusilə Buxara və Səmərqənd şəhərlərini ələ keçirdi. Şeybani işğalları nəticəsində Teymurilərin ərazisi yalnız

Xorasanla məhdudlaşdı. Teymurilərin sonuncu güclü hökmdarı Hüseyn Bayqara hakimiyyətə gəldikdən sonra itirilmiş torpaqlar geri qaytarıldı, dövlətin nüfuzu bərpa olundu.

Lakin onun ölümündən sonra Şeybanilər yenidən Teymurilərə qarşı mübarizəni gücləndirdi. **1507-ci ildə** Səfəvilərin himayə etdiyi Teymuri hökmdarı taxtdan salındı və Xorasan ələ keçirildi. Bununla da **Teymuri dövlətinin varlığına son qoyuldu**. Ancaq Şeybanilərin Xorasanı ələ keçirməsi Səfəvi-Şeybani qarşıdurmasının əsasını qoydu.



Bunları bilmək maraqlıdır:

Sultan Şahrux hakimiyyətdə olduğu müddətdə atası Əmir Teymurdan fərqli olaraq savaşa və fəthlərə önəm verməmiş, daha çox elmin və mədəniyyətin inkişafı və quruculuq işləri ilə məşğul olmuş, ayrı-ayrı ölkələrlə, o cümlədən də Çinlə ticarət işlərini genişləndirmiş, imperatorluğu "Teymurlu intibahı" deyilən hərəkətin ən yüksək nöqtəsinə çatdırmağa nail olmuşdu. Şahrux dövründə paytaxt Herat və Səmərqənd şəhəri dünyanın ən önəmli mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, dövlətin əvvəlki qüdrəti yenidən canlanmışdı.





XAÇ YÜRÜŞLƏRİ

Səlib, katolik, indulgensiya, Qüds krallığı,
Səlahəddin Əyyubi, Qranada əmirliyi

Avropa xristianlarının şərq-müsləman ölkələrinə qarşı apardıqları Xaç-səlib* yürüşləri dünya tarixində böyük təsir gücünə, mühüm nəticələrə səbəb olmuşdur.

Xristian-katolik kilsəsinin başçılığı altında aparılan bu yürüşlər amansızlıq və qəddarlığı ilə yadda qalmışdı.

* Xaç-səlib

Səlib ərəb sözü olub mənası "xaç" deməkdir.

İmperiyanın daxili siyasəti

IV əsrdə Roma imperiyasının parçalanması ilə xristian kilsəsi də bölündü. Qərbi Avropada xristian kilsəsinin başçısı Roma papası, Şərq (Bizans) kilsəsində isə Patriarx* sayılırdı.



Papa II Leon

Qərbi Roma imperiyasının xarabalıqları üzərində öz dövlətlərini quran Avropanın "barbar" başçıları xristianlığı qəbul edərək bu hakimiyyətin İsa peyğəmbər tərəfindən onlara verildiyini iddia etməyə başlamışdılar.

Bütün bunlar Qərbi Avropada xristian dinini möhkəmləndirdi.

* Patriarx

Pravoslav kilsəsində ən yüksək ruhani rütbədir.



Qərbi Roma imperiyasının yerində yaranmış hansı dövlətin başçısı – kralı xristianlığı qəbul etmişdi ?

Papa və patriarx arasında xristianların vahid lideri olmaq üstündə mübarizə XI əsrin ortalarında xristian dini və kilsəsinin rəsmi olaraq bölünməsi ilə nəticələndi.

Qərb kilsəsi katolik (ümumdünya), Şərq isə pravoslav (həqiqi din) kilsəsi adlandı.



Xristian dininin parçalanmasına həsr olunmuş şəkil



Qərbi Avropada feodal dağınıqlığı dövründə vahid, mərkəzləşmiş qaydada idarə olunan yeganə təşkilat katolik kilsəsi idi. Roma şəhəri və ətrafındakı ərazilər Papa vilayəti adlanırdı. Bu ərazini papa öz mülkiyyəti kimi idarə edirdi. Katolik kilsəsi həmçinin ən iri torpaq sahibinə çevrilmişdi.

Avropada becərilən torpaqların 1/3 hissəsi kilsəyə məxsus idi. Bütün Qərbi Avropa əhalisi kilsəyə onda bir vergisi

ödəyirdi. Hər bir xristian dini mərasimlər üçün (xaç suyuna salınma, kəbin və s.) kilsəyə pul ödəməli, saysız-hesabsız xristian müqəddəslərinin şərəfinə keçirilən bayramlara öz gəlirindən pay ayırmalı idi.

Papalar özlərini tanrının yer üzərində canişini elan edib istənilən şəxsi bağışlamaq hüququna malik sayaraq indulgensiya* – “cənnət qəbzləri” satışlarını həyata keçirirdilər.

Xaçlı döyüşçüsü



*İndulgensiya

Günahların bağışlanması haqqında papa fərmanıdır.

Toplanan sərvətlərin çox hissəsi Romaya göndərilirdi. Papa Avropada ən varlı şəxs idi.

Bir sıra dövlətlərin kralları papadan borc alırdılar. Katolik kilsəsinin sərvət toplamaqda, israfçılıqda, xalq aldatmaqda tənqid edənlər kilsə tərəfindən təqib olunurdu. Onlar

bidətçi, yəni dinindən döən adlandırılırdı. Bidətçilər inkvizisiyaya – kilsə məhkəməsinə verilir, əmlakları kilsənin xeyrinə müsadirə edilirdi.

Papalar Qərbi Avropa üzərində siyasi hakimiyyətə sahib olmaq uğrunda Almaniya imperatorları ilə mübarizə aparırdılar. Papaların nüfuzu o qədər artmışdı ki, İngiltərə, Polşa və Danimarka kralları özlərini papanın vassalı hesab edirdilər.



Sizcə, indulgensiya satışı doğru idi?





Qüds (Yerusəlim)



Bunları bilmək
maraqlıdır:

Dünyanın ən qədim şəhərlərindən olan Qüds (Yerusəlim) üç dinin (yəhudilik, xristian, islam) müqəddəs şəhəri sayılır. Xristianların inancına görə İsa məsih burada dəfn olunub.

Müsəlman dünyasının üçüncü müqəddəs məscidi olan Əl-əqsa bu şəhərdə yerləşir. Yəhudilər Süleyman məbədinin bu şəhərdə yerləşdiyinə inanır. Sonradan məbəd Roma tərəfindən dağıdılmışdır. Qüds şəhəri VII əsrdən Ərəb xilafətinin tərkibində idi. XI əsrdə Səlcuq dövləti Qüdsü öz hakimiyyəti altına almışdı.

Müsəlmanların hakimiyyəti dövründə xristian və yəhudilər şəhərdə sərbəst yaşayırdı, hərə öz dini ayinlərini azad şəkildə həyata keçirirdi.

Xaç yürüşlərinin səbəbləri və başlanması

Roma papası 1095-ci ildə çıxış edərək bütün xristianları "İsanın qəbrini" azad etmək,

Fələstində "müqəddəs torpaqları" müsəlmanlardan təmizləmək uğrunda yürüşə başlamağa səslədi.

Papanın çıxışını dinləyən feodal-cəngavərlər elə orada yaxalarına xaç vurub yürüşə hazır olduqlarını bildirdilər. Tezliklə papanın çağırışı bütün Avropaya yayıldı. Bu Avropada böyük həyəcana, coşquya səbəb oldu. Hər yerdə yürüşə hazırlıq görülməyə başlandı.

Yürüş iştirakçılarının tərkibi və məqsədləri müxtəlif idi. Kəndlilərin yürüşdə əsas məqsədləri feodal istismarından canlarını qurtarmaq, torpağa sahib olmaq idi. Feodallar da yeni torpaqlar və kəndlilər əldə edərək Şərq ölkələrini qarət etmək ümidində idilər. Papa müsəlmanları və Şərq xristianlarını katolikləşdirməklə Romanın mövqeyini gücləndirməyə, hakimiyyətini genişləndirib gəlirlərini artırmağa çalışırdı.

1096-cı ildə birinci xaç yürüşü başlandı. Yürüşə əvvəlcə kəndlilər başladılar. Pis silahlanmış,

hərbi işi bilməyən kəndlilər səlcuqlar tərəfindən darmadağın edildilər. Bunun ardınca Fransa, Almaniya və İtaliyanın yaxşı silahlanmış, döyüş təcrübəsi olan feodalları yürüşə başladılar.

1099-cu ildə Qüdsə daxil olan səlibçi ordusu müsəlman və yəhudi əhaliyə qarşı dəhşətli qırğın törətdilər.

Aralıq dənizinin şərq sahilləri boyunca ələ keçirilmiş ərazilərdə səlibçilər öz dövlətlərini yaratdılar. Fələstini idarə edən Qüds krallığı səlibçi dövlətlərin başçısı sayılırdı.



Xaç yürüşlərinin əsil səbəbləri hansılar idi?

Birinci xaç yürüşündə səlibçilərin uğur qazanmasının əsas səbəbi Böyük Səlcuq dövlətinin zəifləməsi idi. Qüdsün itirilməsi səlcuqların müsəlman aləmindəki mövqelərinə ağır zərbə vurdu. Məğlubiyyətlə barışmaq istəməyən səlcuq sultanlıqları və bəylikləri ümumi düşməne qarşı qüvvələrini birləşdirdilər. Bu, tezliklə öz bəhrəsini verdi. Mosul əmiri səlibçiləri məğlub edib bəzi əraziləri azad etdi. Buna cavab olaraq ikinci səlib yürüşü başladı. Lakin bu yürüş səlibçilərin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bundan sonra səlibçilər daha ağır zərbə aldılar. Misir hökmdarı Səlahəddin Əyyubi səlibçi ordusunu darmadağın edib Qüdsü azad etdi. Qüdsü geri almaq üçün üçüncü səlib yürüşü təşkil edildi. Almaniya, Fransa və İngiltərə krallarının iştirakı ilə baş tutan bu yürüş də uğursuzluqla nəticələndi. Dördüncü səlib yürüşünə Papa III İnnokenti rəhbərlik edirdi. Əvvəlki yü-



Roma papasının xaçlılar qarşısında çıxışı

rüşlərdən fərqli olaraq bu dəfə dəniz yolu ilə getmək qərara alınmışdı. Bu məqsədlə güclü dəniz donanmasına malik olan Venesiyadan gəmilər kirayə

edilmişdi. Venesiya Şərq ölkələri ilə ticarətdə Bizansla rəqabət aparırdı. Katolik kilsəsinin də patriarxla düşmənçiliyi yürüşün istiqamətini Bizansın paytaxtı



Qüdsün Səlibçilər tərəfindən alınması

olan Konstantinopola yönəltdi. 1204-cü ildə səlibçilər Konstantinopolu hücumla tutaraq qərət etdilər.

Səlibçilərin bu şəhər üzərində ağalıqları 50 ildən çox davam etdi. Öz paytaxtlarını qaytarmaq üçün uzun müddət mübarizə aparan bizanslılar, nəhayət, səlibçiləri şəhərdən qova bildilər. Bizans imperiyası yenidən bərpa olunsada, əvvəlki qüdrət və əzəmətini itirdi.

Şərq ölkələrini istila etmək üçün daha 4 səlib yürüşü təşkil etdilər. Lakin XIII əsrin sonlarında səlibçilər Şərqdə tutduqları bütün ərazilərdən qovuldular.



Xaç yürüşlərinin qərarçilik xarakteri özünü hansı yürüşdə daha qabarıq göstərdi?



Bunları bilmək maraqlıdır:

Əsrlər boyu müxtəlif düşmənlərin hücumlarına tab gətirmiş bu şəhər ilk dəfə Avropa xristianları tərəfindən tutuldu. Gözəl saray və binalar, heykəllərlə zəngin olan, Avropanın o dövr üçün ən gözəl kilsəsi sayılan Müqəddəs Sofiya kilsəsinin yerləşdiyi bu şəhərdə yarım milyon insan yaşayırdı. Həmin dövrdə Qərbi Avropanın ən böyük şəhərlərində 10 min insan var idi. Səlibçilərin əsil siması və məqsədləri burada aşkara çıxdı. Onlar xristian şəhərini talan edib Sofiya kilsəsini murdarlamaqdan belə çəkinmədilər.



Burada hansı şəhərdən bəhs olunur?

Avropada müsəlmanlara qarşı xaç yürüşləri

VIII əsrin ortalarından Pireney yarımadasında Kordova xilafəti müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərirdi.

Orta əsrlər dövründə müsəlman İspaniyası Avropanın mədəni və iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ərazisi idi. Burada müsəlmanlarla yanaşı, xristianlar, yəhudilər yaşayırdılar. Xristian və yəhudilərin sərbəst şəkildə öz dini inanclarını, ayinlərini yerinə yetirmələrinə imkan verilirdi. Kordova elm, mədəniyyət, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Burada universitet, mədrəsələr, hər birində on minlərlə əlyazma

kitablar saxlanılan kitabxanalar, Şərq üslubunda inşa edilmiş yüzlərlə hamam var idi. Kordovada gecələr küçələri işıqlandırmaq üçün lampalar var idi. Qərbi Avropadan elmi bilikləri artırmaq, müsəlman alimlərindən dərs almaq, cəbr və astronomiyanı öyrənmək üçün avropalılar Kordovaya gəlirdilər. Avropada indi də istifadə edilən rəqəmlərlə tanışlıq Kordovadan başlamışdı.

Müsəlman memarlığının ən gözəl nümunələri indi də İspaniyada qalmaqdadır. Sevilyada inşa edilən Əlcazar saray-qalası, Qranadada yerləşən Əlhəm-

ra sarayı müsəlman memarlığının inciləri sırasına daxildir. Kordova xilafətinin ticarət gəmiləri Aralıq dənizi hövzəsində yerləşən İtaliya, Bizans, Abbasilər xilafəti, Şimali Afrika ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Ərəblərin İspaniyanı ələ keçirdiyi zamanlardan başlayaraq papalar bütün xristianları müsəlmanları İspaniyadan qovub çıxarmaq üçün xaç yürüşünə çağırırdılar.

Vahid dövlət halında olan Kordova xilafəti bu hücumların qarşısını ala bilirdi. Lakin daxili çəkişmələr nəticəsində Kordova bir neçə müstəqil

əmirliklərə parçalandı. Səlib-çilər parçalanmış, öz aralarında düşmənçilik edən əmirlikləri asanlıqla ələ keçirdilər. Pireney yarımadasında bir-birinin ardınca xristian dövlətləri olan Portuqaliya, Kastiliya, Araqon və Navarra krallıqları meydana gəldi. XIV əsrdə müsəlmanların əlində ancaq Qranada əmirliyi qalmışdı. Kastiliya və Araqon dövlətlərinin birləşməsi nəticəsində 1479-cu ildə vahid İspaniya krallığı yarandı. Navarranı Fransa ilə öz aralarında bölüşdürən İspaniya daha da gücləndi. 1492-ci ildə İspaniya krallığının ordusu Qranadanı işğal etdi. Beləliklə, Pireney yarımadasında yalnız xristian dövlətləri olan Portuqaliya və mərkəzləşdirilmiş İspaniya krallığı qaldı. Xristianlar Pireney yarımadasını tamamilə ələ keçirib ən yaraşlıq məscidləri kilsəyə çevirdilər.



Avropada müsəlmanlara qarşı xaç yürüşünün başlıca nəticəsi nə oldu?

Xaç yürüşlərinin nəticələri

Qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatma bilməsə də, xaç yürüşləri Qərbi Avropa üçün mühüm nəticələrə gətirib çıxardı. Yürüşlər Avropa xalqlarının dünyagörüşünə və mədəniyyətinə mühüm təsir göstərdi. Aralıq dənizində ticarət inkişaf etdi. Şimali İtaliya şəhərləri (Venesiya, Genuya) Bizans və ərəb tacirlərini sıxışdırıb Aralıq dənizindəki ticarəti öz əllərinə aldılar. Avropalılar Şərqdən ipəkçiliyi, dərman, ətir və güzgü istehsalını öyrəndilər. Şərqə yürüşlərdən sonra Avropada

yel dəyirmanları meydana gəldi, kənd təsərrüfatı inkişaf etdi. Bir sıra yeni bitkilərin – çəltik, qarabaşaq, limon, ərik, qarpız becərilməsinə başlanıldı.

Avropalıların məişət həyatında da bir sıra yeniliklər meydana gəldi.

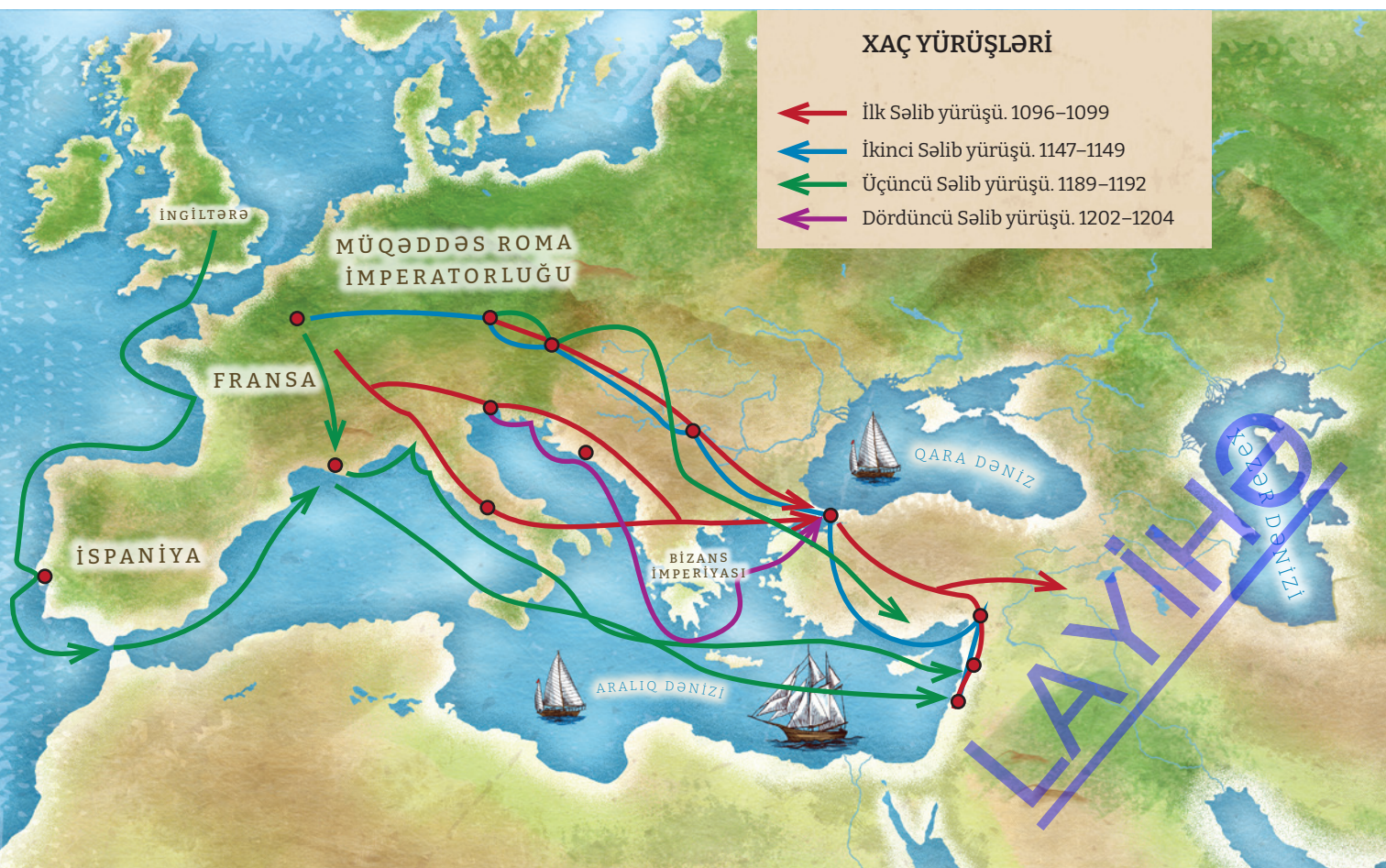
Avropalıların ilk dəfə kağız və barıtlı tanışlığı da Şərqdə oldu.

Xaç yürüşləri siyasi həyata da təsir etdi. Yürüşlərin əsas təşkilatçısı və ilhamvericisi olan katolik kilsəsinin, papaların nüfuzu aşağı düşdü. Bu da kilsənin dövlət işlərinə təsirini azaltmışdı.

Şərq ölkələri üçün bu yürüşlər müsəlman əhalisinin kütləvi qırğını, şəhərlərin dağılması və mədəniyyətin tənəzzülü ilə nəticələndi.



Səlib yürüşlərinin nəticələri ilə bağlı sxem hazırlayın.



Şəhərlər ölkəsi, ticarət, kommuna, şəhər-respublikalar, Venesiya



Avropanın digər ölkələrindən fərqli olaraq İtaliyada klassik feodalizm dövründə mərkəzləşdirilmiş dövlət yaranmadı. İtaliya siyasi və iqtisadi cəhətdən dağınıq ölkə olaraq qalırdı. Buna baxmayaraq, İtaliya şəhərlərinin çoxluğu ilə seçilirdi. Burada 300-dək şəhər var idi. İnkişaf etmiş orta əsrlərdə İtaliya şəhərlər ölkəsi kimi tanınırdı.

İqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri

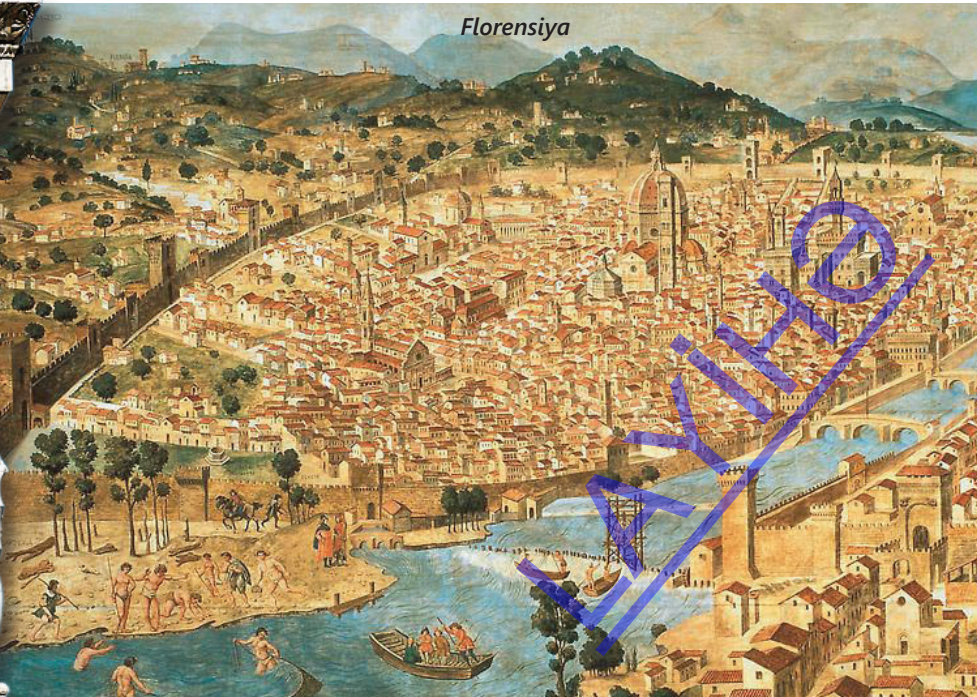
İtaliyada sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olan iri şəhərlər digər Avropa ölkələrinə nisbətən daha tez, IX–X əsrlərdə meydana gəldi. Şəhərlər, bir qayda olaraq, çay və dənizlərin yaxınlığında, ticarət yollarının kəsişdiyi yerlərdə, böyük monastırların və iri feodal qəsrlərin yaxınlığında, həmçinin qədim Roma qalalarının xarabalıqlarının yerində salınırdı.

Şəhər sakinləri başlıca olaraq sənətkarlıq və ticarətlə məşğul

olsalar da, hələ uzun müddət kənd təsərrüfatı ilə əlaqəni üzməmişdilər. Qala divarlarından xaricdə taxıl zəmiləri, bağ və bostanlar yerləşirdi. Otlarlarda mal-qara sürüləri otlayırdı. Qala divarları ilə əhatə olunmuş şəhərlərin ərazisi kiçik olduğundan burada evləri iki-üç mərtəbəli tikildilər. Şərq ölkələrindəki şəhərlərlə müqayisədə burada su kəmərləri və kanalizasiyanın yoxluğu nəticəsində natəmizlik baş alıb gedirdi. Şəhərlərdə yeganə



Florensiya





geniş yer bazar meydanı idi. Meydanın yanında şəhərin baş kilsəsi yerləşirdi.

Şəhərlərdə istehsal olunan məhsulun əksəriyyəti emalatxanalarda hazırlanırdı.



İtalyan Florin (qızıl sikkə)



Emalatxana həm də hazır məhsulu satmaq üçün dükən rolunu oynayırdı. Sənətkarlar daha çox satış məqsədli mal-**əmtəə** istehsal edirdilər. Onlar bu məhsulları şəhərdə fəaliyyət göstərən tacirlərlə yanaşı, uzaq yerlərdən gələnlərə də satırdılar. Ticarət şəhərilərə böyük gəlir gətirirdi.



Sizcə, şəhərlərin sürətli inkişafının əsas səbəbləri hansılar idi?

Əvvəllər Şərqlə Qərb arasında ki ticarət əlaqələrində başlıca yeri Bizans tuturdu. Sonralar Aralıq dənizi vasitəsilə Şərq ölkələri ilə ticarət Venesiya və Genuya tacirlərinin əlinə keçdi. Onların ticarət əlaqəsi saxladığı Şərq ölkələrindən biri də Azərbaycan idi.

Şəhərlərin salındığı torpaqlar, adətən, feodallara məxsus olurdu. Onlar şəhər əhalisinin senyoru hesab edilirdi. Buna görə də onlar şəhərilərdən vergi alırdı. Şəhərlər varlandıqca, senyorlar da verginin miqdarını artırırtdılar. Şəhərlərin bütün iqtisadi və siyasi həyatı



Florensiya sərrafırları

senyorların nəzarəti altında idi. Demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində şəhərililər senyorların zülmündən xilas olmaq üçün mübarizəyə qalxırdılar. İtaliyanın bir sıra şəhərləri senyorlara qarşı mübarizədə qalib gəlib özünüidarə hüququ aldı. Belə şəhərlər kommuna adlanırdı. Azad kommunalar tədricən ətraf əraziləri də öz tərkiblərinə daxil edərək müstəqil şəhər-dövlətlərə və ya **şəhər-respublikalara** çevrildi.



Orta əsrlər İtaliya şəhərləri ilə Azərbaycan şəhərlərini müqayisə edin.



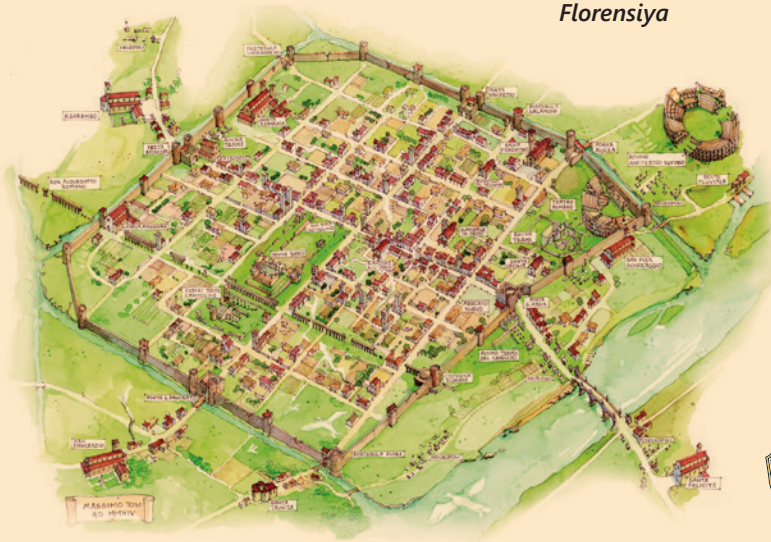
Şəhər-respublikalar



Hakimiyyətin ayrı-ayrı ailələrin əlinə keçməsi idarəçilikdə hansı dəyişikliklərə səbəb ola bilərdi?

İtaliyada mövcud olan şəhər-respublikaların öz qanunvericiliyi, inzibati idarəsi, qoşunu var idi. Onlar pul zərb etmək və gömrük yığmaq hüququna malik idilər.

XI-XV əsrlərdə **Florensiya** İtaliyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ən iri şəhər-dövlətlərindən biri idi. Şəhərdə çoxlu sayda iri mahud emalatxanaları var idi. Burada muzzdlu əmək tətbiq olunurdu. Şəhərin varlı ailələri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Nəticədə Medici ailəsi qalib gəldi. Onların sırasında varlı bankirlər və tacirlər var idi. Medicilərin hakimiyyəti zamanı Florensiya daha da inkişaf etdi.



XIV yüzilliyin ortalarında **Venesiya Respublikası** Avropanın ən qüdrətli dəniz dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. Səlib müharibələrindən istifadə edən Venesiya Egey dənizi hövzəsində və Konstantinopolda ticarət məntəqələri ələ keçirmişdi. Venesiya vasitəçi ticarətdən çox böyük gəlir götürürdü. Çindən, Hindistandan, Azərbaycandan, eləcə də Yaxın və Orta Şərq



Venesiyanın coğrafi mövqeyi Aralıq dənizindəki ticarət üstünlüyünə necə təsir göstərirdi?

Medici ailəsi səfərə hazırlaşarkən





ölkələrindən gətirilən müxtəlif mallar Venesiya tacirləri vasitəsilə Avropa ölkələrinə çatdırılırdı.



Böyük Kanala Giriş, Venesiya

Şərqlə ticarət Venesiyada toxuculuq müəssisələrinin inkişafına təkan verirdi. Əl əməyinə əsaslanan, əmək bölgüsü və maddəli əmək tətbiq olunan belə kiçik müəssisələr manufaktura adlanırdı. Müxtəlif ölkələrdən, xüsusilə Azərbaycandan gətirilən xam ipək, pambıq və yun burada toxunurdu. İstehsal olunan məhsul Avropa dövlətlərinə baha qiymətə satılır və yüksək mənfəət əldə olunurdu. Venesiya güzgüləri Azərbaycanla yanaşı, bir çox ölkələrdə şöhrət qazanmışdı.

Şərqlə ölkələri ilə ticarət əlaqələrində Venesiyanın Qara dənizdəki ticarət mərkəzləri əhəmiyyətli rol oynayırdı. Azərbaycanda istehsal olunan xam ipək Venesiya və Genuya tacirlərinin əsas hədəfində idi. Bu dövlətlərin tacirləri öz ölkələrindəki toxuculuq müəssisələrinin tələbatını Azərbaycandan aldıkları xam ipəyin hesabına ödəməyə çalışırdılar. Genuya Respublikasını vasitəçilikdən sıxışdırıb çıxardan Venesiya Şərqlə ticarətdə tam üstünlüyə nail oldu. Venesiyanın Aralıq dənizi ticarətindəki üstün mövqeyi osmanlıların Konstantinopolu ələ keçirmələrinə davam etdi.

Şərqlə vasitəçi ticarətdən külli miqdarda gəlir əldə edən tacirlər ayrı-ayrı şəxslərə faizlə borc pul verirdilər. Nəticədə onlar daha da varlanırdılar. Təsədüf deyil ki, Avropada yaradılan ilk bank da hələ XII yüzillikdə Venesiyada fəaliyyətə başlamışdı. Burada elə o vaxtdan **veksel*** və **çek sistemi*** tətbiq olunurdu.

*** Veksel**

pul götürən şəxsin yazılı öhdəlik sənədi

*** Çek sistemi**

qiymətli kağızların tətbiqi sistemi



Başqasından faizlə pul götürməsinin insanların həyatlarında hansı dəyişikliklərə səbəb ola biləcəyini müzakirə edin və nəticə çıxardın.

Fransa, feodal şəhərləri, iqtisadi əlaqələr, mərkəzləşdirilmiş dövlət, Paris, Puatye döyüşü, Jaklar üsyanı

Fransada kənd təsərrüfatı XI əsrdən başlayaraq inkişaf etməyə başladı. Yeni qoşqu sistemi nəticəsində atdan istifadə əkin və başqa kənd təsərrüfatı işlərinin müddətini azaltdı. Əmək məhsuldarlığı kənd təsərrüfatında xüsusilə artmışdı. Kəndlilər öz istifadəsində olan torpaq payında daha səylə çalışırdılar.

Feodallara kəndlidən aldığı vergilər biyardan daha sərfəli idi. Aramsız daxili və xarici müharibələr bu dövrdə feodalların təsərrüfatla məşğul olmasını məhdudlaşdırdığından onlar tədricən öz əkin sahələrini ləğv edərək istifadə üçün kəndlilərə paylamağa başladılar.

Fransanın şimalından fərqli olaraq cənubunda feodal münasibətlərinin zəif inkişaf etməsinə səbəb şəhərlərin inkişafı və dağlıq bölgələrdə azad icmaların qalması idi. Buradakı feodallar, demək olar ki, müstəqil idilər.

Feodal dağınlığı şəraitində Fransanın şimalı ilə cənubu arasında sosial-iqtisadi və siyasi



Taxıl biçini



Fransanın şimalı və cənubu arasında hansı sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf fərqləri var idi?

inkişaf fərqləri ölkədə vahid xalqın formalaşmasına da mane olurdu. Burada yaşayan müxtəlif xalqlar fərqli dillərdə danışır.

X əsrdə Avropada sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması nəticəsində feodal şəhərləri yarandı. Roma imperiyası dövründə salınmış şəhərlər bərpa edildi və yeni şəhərlərin əsası qoyuldu. İlk dövrdə kənd təsərrüfatında çalışan əhali tədricən sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olmağa başladı.



Cənubi Fransada şəhərlərin inkişafını şərtləndirən amillər XI–XII əsrlərdə baş vermiş Xaç yürüşləri, Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələri üçün daha əlverişli mövqedə yerləşməsi, bu dövrdə Şərqlə geniş ticarət əlaqələri olan İtaliya və İspaniya ilə yaxınlıq idi. Məhz ticarət əlaqələri Fransasın cənub şəhərlərində sənətkarlığın inkişafını sürətləndirirdi.

Fransasın şimal hissəsində isə vilayətlər arasında iqtisadi əlaqələr daha tez yaranmağa başladı. Bu əlaqələrin əsasında şəhərlərdə sənətkarlıq üçün zəruri olan xammal və

kənd təsərrüfatı məhsullarının mübadiləsi dayanırdı. Hər bir vilayətin müxtəlif məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşması onları iqtisadi baxımdan bir-birinə bağlayır və iqtisadi birlik inkişaf edirdi. XIII əsrin sonunda **Paris** bütün Şimali Fransasın ən böyük iqtisadi mərkəzi oldu. Bu, Fransasın siyasi birləşdirilməsinə təsir göstərən amillərdən biri oldu. Şimali Fransa şəhərləri daxili bazarın formalaşmasında fəal rol oynadıqları üçün ölkənin siyasi cəhətdən birləşdirilməsində maraqlı idi. Ona görə də XIII əsrdə bu şəhərlər kral hakimiyyətini müdafiə edirdi.

Fransasın cənubu və şimalındakı şəhərlərin inkişafı da fərqli idi. Ölkənin cənubunda şəhərlərin yaranması və inkişafı xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlı idisə, şimalında isə vilayətlər arasında iqtisadi əlaqələrin yaranması ilə əlaqədar idi.



Coğrafi mövqe və təbii amillər sosial-iqtisadi inkişafa necə təsir göstərə bilər?

Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmağa başlaması

XII əsrdən Fransada mərkəzləşdirmə siyasəti sosial-iqtisadi zəmin yarandığı üçün əvvəlcə ölkənin şimalından başlandı. Kral hakimiyyəti feodal özbaşınalığına qarşı mübarizə aparır, şəhərlərin, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Ona görə də şəhərlər kral hakimiyyətini müdafiə edirdi. Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmasına ən böyük maneə iri feodallar idi. Aralarındakı aramsız mübarizələr feodalların zəifləməsinə və kral hakimiyyətinin güclənməsinə şərait yaradırdı.

Krala tabe ərazilərin genişlənməsi onların mərkəzdən idarə olunmasını zəruri edirdi. Bu ərazilər kral tərəfindən təyin edilən məmurlar tərəfindən idarə edilirdi. XIII əsrin əvvəllərindən ölkənin cənub ərazilərinin də kral hakimiyyəti altında birləşdirilməsi başlandı. Tezliklə Tuluza qraflığı birləşdirildi.

Hakimiyyətin güclənməsi üçün bir sıra islahatlar aparıldı. Kral məhkəməsi mərkəzi hakimiyyətə tabe olan bütün ərazilərdə ali məhkəməyə çevrildi. Mərkəzi hakimiyyətlə yerli hakimiyyət orqanları arasında əlaqə yaratmaq məqsədilə xüsusi kral müfəttişləri təyin edildi. Kral torpaqlarında vahid pul sistemi tətbiq edildi. Ölkənin hər yerində yerli pullarla yanaşı, kralın pul vahidi də qəbul olunmalı idi. Bu, Fransanın iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsinə kömək

etdi. Kral pulları tədricən yerli pulları sıxışdırıb çıxardı.

Beləliklə, XI–XIII yüzilliklərdə Fransa da şəhərlər inkişafı etdi və vilayətlər arasında iqtisadi əlaqələr genişləndi. Nəticədə feodal dağınıqlığının aradan qaldırılması üçün şərait yarandı.

XIV əsrin əvvəllərində şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı kənd təsərrüfatında da əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə kralın mülkləri ölkənin çox hissəsini əhatə edirdi. Tuluza qraflığının birləşdirilməsi İngiltərə işğalı altında olan Fransanın cənub-qərb hissəsinin azad edilməsinə şərait yaratdı. Artıq Fransa ərazisinin kiçik hissəsi İngiltərə işğalı altında idi.

IV Gözəl Filipp siyasi cəhətdən normal olaraq Fransa krallığından asılı olan və zəngin şəhərləri ilə tanınan Flandriyanı (indiki Belçika) birləşdirməyə cəhd göstərdi. Lakin Flandriyada üsyan baş verdi. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində IV Filipp yalnız bir neçə şəhəri əldə saxlaya bildi. Aramsız müharibədən kral vergiləri artırmışdı. IV Filippin kilsə torpaqlarına da vergilər qoyması Roma papası ilə münaqişəyə səbəb oldu. O, Papaya qarşı mübarizədə ölkənin bütün təbəqələrinin dəstəyini qazanmaq üçün 1302-ci ildə **Baş ştatlar** adlanan məclis



IV Filipp

çağırırdı. Bu mübarizədə qalib gələn Fransa kralı Roma papalarını özündən asılı vəziyyətə saldı. Papaların Avropada siyasi və dövlətlərarası münasibətlərdə nüfuzu sarsıldı.

Yüzillik müharibə

XIV əsrin 30-cu illərində İngiltərə ilə başlayan Yüzillik müharibə Fransada iqtisadi inkişaf və təsərrüfatı tənəzzülə uğratdı, əhalinin sayı azaldı.

Ölkənin böyük hissəsi uzun müddət İngiltərə işğalına məruz qaldı. Yüzillik müharibənin səbəbləri İngiltərə kralının hakimiyyəti altında olan cənub-qərbi Fransa əraziləri, Flandriya uğrunda rəqabət idi.



Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmasının hansı əhəmiyyəti var?

İngiltərə kralının Fransa taxtına iddiası müharibənin başlanması üçün bəhanə oldu. 1337-ci ildə İngiltərə Fransaya qarşı müharibəyə başladı.

Müharibənin əvvəlində ingilis qoşunu həm dənizdə, həm də quruda bir sıra qələbələr qazandı. 1356-cı ildə Puatye döyüşündə Fransa ordusu sayca çox olsa da, vahid komandanlıq yox idi. Oxçuların və atlı qoşunun mahir manevrləri nəticəsində ingilis ordusu qalib gəldi. Fransa kralı əsir düşdü.



Puatye döyüşü. Orta əsr miniatürü



Sizcə, ingilis ordusu hansıdır? Niyə belə hesab edirsiniz? Mühazirələrinizi mətn əsasında əsaslandırın.

İngilis qoşunları	Fransız qoşunları
- İngilis ordusu böyük olmasa da, daha yaxşı təşkil olunmuşdu. - O dövrdə öz bacarıqları ilə məşhur olan ingilis oxçuları atlı qoşunun əməliyyatlarını dəstəkləyirdilər. - Ayrı-ayrı qoşun növləri döyüşlərdə bir-biri ilə yaxşı əlaqələndirilirdi. - Bütün hərbi qüvvələr baş komandana tabe idi.	- Əsasən, atlı cəngavər dəstələrindən ibarət idi. - Oxçular az idi. Cəngavərlər öz hərəkətlərini onlarla əlaqələndirmək istəmirdilər. - Ordu ayrı-ayrı iri feodalların dəstələrinə parçalanmışdı. - Kral yalnız öz xüsusi dəstəsinə, yəni qoşunun bir hissəsinə komandanlıq edirdi.



İngiltərə və Fransa ordusunun oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

1360-cı ildə Fransanın yeni kralı İngiltərə ilə ağır şərtlərlə sülh bağladı. Onun məqsədi vaxt qazanmaq və qüvvələri yenidən təşkil etmək idi.

Bu dövrdə yeni meydana gələn toplardan istifadə genişləndirildi, qoşunun sayı və kral qoşununun baş komandanının səlahiyyətləri artırıldı.

1415-ci ildə ingilis ordusu yeni qüvvə ilə hücum keçdi və Azenkur döyüşündə qalib gəldi. Fransanın şimalı ingilislər tərəfindən tutulsa da, xalqın müqaviməti onların qəti qələbəsinə mane oldu. İşğal edilmiş ərazilərdə xalq partizan müharibəsi aparırdı.

İngilislər 1428-ci ildə mühüm əhəmiyyət daşıyan Orleanı mühasirəyə aldı. Qalanın alınması Fransa qoşununun şimaldan və cənubdan mühasirəyə düşməsi ilə nəticələnə bilərdi.



Azenkur döyüşü

Fransanın taleyi həll olunarkən kəndli qızı Janna d'Ark müharibənin gedişində dönüş yarada bildi. Gənc qızın hərbi taktikanı mənimsəməsi, döyüşçülərə vətənin müdafiəçisi kimi baxması, təhlükəli yerlərdə ən öndə olması onlarda ruh yüksəkliyi və inam yaradırdı. Orlean ətrafında qələbə fransızlar üçün ardıcıl məğlubiyyətlərdən sonra ilk böyük qələbə idi. Jannanın xalq arasındakı nüfuzu kral və feodalları narahat edirdi. 1430-cu ildə Janna əsir alındı. Fransa kralı onun azad edilməsi üçün heç bir addım atmadı. İngilislər Jannanın hərbi uğurlarının əhəmiyyətini azaltmaq üçün onu cadugərlikdə günahlandıraraq mühakimə etdilər. Lakin bu edam da ingilislərə kömək etmədi. Yüzillik müharibənin sonuna yaxın Fransa kralı cəngavər və muzdlulardan ibarət daimi qoşun yaratdı.

Müharibə 1453-cü ildə bağlanan sülhlə başa çatdı. Fransa torpaqları azad edildi. Yalnız Kale limanı ingilislərdə qaldı.



Jaklar üsyanının hansı nəticələri oldu?

Jaklar üsyanı

Puatye döyüşündəki uğursuzluq Fransanın bir çox ərazilərində xalqın qəzəbinə və üsyanlara səbəb oldu. **1358-ci ildə** Fransada ən böyük kəndli üsyanı baş verdi.

O dövrdə zadəganlar tərəfindən kəndlilərə Jak ləqəbi verildiyinə görə üsyançılar jaklar adlandırılırdı. Yüzillik müharibə nəticəsində kəndlilərin vəziyyəti

yətinin daha da ağırlaşması və vergilərin artması üsyanın səbəbləri idi. Bəzi şəhərlər üsyançıların tərəfinə keçdilər. Kəndlilər feodalların zülmündən kralın xəbərinin olmadığını düşünür, feodallara qarşı "xeyirxah kral" uğrunda çıxış edirdilər. Feodallar danışıqlara dəvət edərək hiylə ilə üsyan başçısını ələ keçirdilər. Üsyan yatırıldı, lakin qorxuya düşmüş feodallar uzun müddət vergiləri artırmağa cəsarət etmədilər.

Jaklar üsyanının yatırılması



Fransada mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasının başa çatması

Yüzillik müharibədən sonra yarımçıq qalmış mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılması prosesi davam etdirildi.

Bu, XI Lüdoviqin hakimiyyəti dövründə həlledici mərhələyə daxil oldu. Dövlət

idarə edə bilmək üçün XI Lüdoviq düşmənlərinə qarşı mübarizədə hiylədən istifadə etdi. O, rəqiblərini bir-birinə qarşı mübarizəyə sövq etməklə onların birliyinə mane oldu və hər birini ayrı-ayrılıqda məğlub etdi. Beləliklə, XV əsrin

sonlarında Fransanın vahid dövlət halında birləşdirilməsi, əsasən, başa çatdı. Artıq ölkə bir mərkəzdən – kral tərəfindən idarə olunurdu.

Bu, mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması demək idi.

İNGİLTƏRƏ VƏ FRANSA XI – XIV ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

- Vilhelm tərəfindən 1066-cı ildə İngiltərənin tutulması
- Normand ordularına qarşı yerli əhəlinin silahlı qarşılıdırma yaratdığı ərazilər
- XII əsrin əvvəllərində Fransız kralının hakim olduğu ərazilər
- XIV əsrin əvvəllərində kral torpaqlarına birləşən ərazilər
- İri feodalların malik olduqları ərazilər
- İngiltərənin Fransadakı əraziləri**
- 1188-ci il XIV əsrin əvvəllərində
- XIV əsrin əvvəllərində iri feodal ərazilərinin sərhədləri

ŞİMAL
DƏNİZİ

KELT
DƏNİZİ

La Manş boğazı

BİSKAY KÖRFƏZİ

BALEAR
DƏNİZİ

LAYIHƏ

İNGİLTƏRƏ XI–XV ƏSRLƏRDƏ

Normandiya, Hastingş, norman işğalı, Uot Tayler üsyanı, parlament, Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi

Ingiltərənin bir hissəsini IX əsrdən istila edən vikinqlər və daha əvvəllər burada krallıq quran anql-sakslar tədricən qaynayıb-qarışaraq ingilislər adlandırıldı. İngiltərədə feodallaşma prosesi XI əsrin ikinci yarısında Normandiya istilası ilə başa çatdı.

Fransanın şimal-qərbində yerləşən Normandiyanın hersoqu Vilhelmin İngiltərə taxtına olan iddiası bu ölkəyə yürüş üçün bəhanə oldu. Bu iddianın əsasında onun ölmüş İngiltərə kralı ilə qohumluğu dayanırdı. 1066-cı ildə **Hastingşdə** Vilhelm və yeni seçilən İngiltərə kralının qoşunları üz-üzə gəldi. Döyüş norman oxçularının hücumu ilə başladı, lakin çox da uğurlu olmadı. Çünki anql-saksların geniş qalxanları onları ox atışlarından qorudu. Normanların piyada və süvarilərlə sonrakı hücumu da dəf edildi. Hücumlardan nəticə əldə edə bilməyən normanlar hiylə işlədərək geri çəkildilər.



Sizcə, miniatürdə təsvir edilənlərdən hansı ingilis ordusudur? Mülahizələrinizi mətndən istifadə etməklə əsaslandırın.



Bunları bilmək maraqlıdır:

Normandiyalıların gəlişindən əvvəl ingilislər kiçik kəndlərdə yaşayırdılar. Hər bir ailə özünə məxsus kiçik torpaq payını əkib becərirdi. Hər bir ailənin qoyun, inək və donuzlarını otardıqları ortaq torpaq deyilən böyük və açıq ərazisi var idi. Hər bir kəndin qanunlara əməl edilməsinə nəzarət edən bir şerifi, yəni polisi var idi. İngilis kəndliləri müharibə zamanı kralın komandanlığı ilə işğalçılara qarşı vuruşurdular.



TMənbə əsasında norman işğalı dövründə İngiltərədə sosial-iqtisadi vəziyyəti dəyərləndirin. Mövzunu öyrəndikdən sonra norman işğalından əvvəl və sonrakı dövrü müqayisə edin.



Hastingş döyüşü. Orta əsr miniatürü



Hastings döyüşü



Anql-saksılar hücumə keçərək güclü müdafiə xətlərini yarıdılar. Norman ordusu geri döndü və sürətlə hərəkət edən atlı qoşun dağılmış durumda olan anql-saks piyadalarını məğlub etdi.

Vilhelm Londona daxil olub özünü İngiltərə kralı elan etdi. Bütün ölkə ərazisi yeni İngiltərə kralının mülkü elan edildi və istilaçılara paylandı. Kəndlilər, əsasən, təhkimli vəziyyətinə salındılar. Mülki idarəçilik və ali kilsə vəzifələrində də yerlilə-

ri normandiyalılar əvəz etdi. Beləliklə, işğal nəticəsində hakim təbəqə bütünlüklə dəyişdi. Bütün əkilən torpaqların yeddidə biri, şəhərlərin çoxu kralın mülkü oldu. Ən böyük torpaq sahibi olması və işğal edilmiş ərazilərin bir hissəsini vassallarına paylaması bu dövrdə İngiltərədə kral hakimiyyətini qüvvətli edən şərtlərdən idi.



XI əsrdə Fransadan fərqli olaraq İngiltərənin hansı sosial-iqtisadi və siyasi xüsusiyyətləri var idi?

I Vilhelm





İngiltərədə işğaldan sonra azad kəndlilər, az da olsa, qalırdı. Təhkimlilərlə yanaşı, azad kəndlilərin olması orta əsrlərdə İngiltərədə aqrar inkişafın xüsusiyyətlərindən biri idi. Şəhərlər hələ norman işğalından əvvəl, X–XI əsrlərdə yaranmağa başlamışdı. İşğaldan sonra İngiltərənin xarici ticarət əlaqələri genişləndi. Şəhərlərin inkişafının əsasını, digər ölkələrdə olduğu kimi, sənətkarlıq və ticarət təşkil edirdi. Məlum olduğu kimi, İngiltərədə şəhərlərin əksəriyyəti kralın mülkündə yerləşirdi. Ona görə də Fransadan fərqli olaraq İngiltərədə şəhərlər özünüidarə hüququ qazana bilmədi. Bütün feodal-

lar bilavasitə kralın vassalları idi. Bu baxımdan İngiltərə digər Avropa ölkələrindən fərqlənirdi. Feodallar krala hərbi xidmət etməyə və vergi ödəməyə

məcbur idilər. Bu amillər XI–XII əsrlərdə digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq İngiltərədə kral hakimiyyətinin daha güclü olmasına təsir göstərdi.

Norman işğalının İngiltərə üçün nəticələri

Siyasi nəticələr

- Kral hakimiyyəti gücləndi.
- Ölkənin siyasi birliyi möhkəmləndi.
- Mərkəzləşdirilmiş dövlətin əsası qoyuldu.

Sosial-iqtisadi nəticələr

- Feodallaşma prosesi başa çatdı.
- Kəndlilər, əsasən, təhkimli vəziyyətinə düşdü.
- Daxili və xarici ticarət genişləndi.



"Qalxan pulu"nın mahiyyəti nədən ibarət idi?

edirdi. XII əsrin sonlarına doğru normandiyalılar və İngiltərənin yerli əhalisinin tədricən qaynayıb-qarışması prosesi başa çatdı və ölkədə dil fərqləri aradan qalxdı.

Əhalinin əsas hissəsinin – kəndlilər, şəhərlilər və feodalların əksəriyyətinin danışdığı dili ingilis dili idi. Lakin feodal əyanlar, kral məmurları fransız dilindən də istifadə edirdilər.

Dövlət orqanlarında rəsmi dil kimi isə fransız və latın dilindən istifadə edilirdi.

Kral II Henrix

XII əsrin ikinci yarısında İngiltərədə kral hakimiyyəti daha da gücləndi. II Henrixin hakimiyyəti dövründə Fransa'nın bəzi torpaqları da onun tabeliyinə keçdi. Hələ I Vilhelmin dövründən Normandiya da ingilis kralına məxsus idi. Dövlətin mərkəzləşdirilməsində II Henrixin islahatları mühüm rol oynadı. Kral məhkəməsinin səlahiyyətlərini genişləndirmək məqsədilə islahat keçirildi.

İslahata əsasən hər bir azad adam müəyyən ödənc müqabilində kral məhkəməsinə müraciət edə bilərdi. Kral məhkəməsində iş iclasçılar tərəfindən araşdırılırdı. Beləlik-

lə, bütün ölkə üçün vahid kral hüququ yaranmağa başladı.

Hərbi islahata əsasən feodalların "qalxan pulu" adlı xüsusi vergi verməli idilər. Həmin ödənişin hesabına kral hərbi xidmətə muzzdlu cəngavərlər cəlb edirdi.

Bu da kralın baron qoşunlarından asılılığını azaldırdı. Bundan başqa, hər bir azad adam əmlakına uyğun olaraq müəyyən silaha malik olmalı və kralın çağırışı ilə yürüşdə iştirak etməli idi.

Bu islahatlar kral hakimiyyətini gücləndirir və feodal dövlətinin mərkəzləşdirilməsinə kömək



Parlamentin yaradılması

1265-ci ildə İngiltərə tarixində ilk dəfə olaraq parlament çağırıldı. Parlamentdə iri feodallar, ali ruhanilər, cəngavərlər və şəhərlərin nümayəndələri təmsil olunurdu. Kral vergiləri parlamentlə razılaşdırıb təyin edə bilərdi. XIV əsrdə parlament vergi təyin etmək hüququ ilə yanaşı, qanunların verilməsində də iştirak etmək hüququ qazandı.

XIV əsrin ortalarında Avropa və İngiltərəni vəba epidemiyası bürüdü. İnsanlar tərəfindən "qara ölüm" adlanan bu epidemiyaya İngiltərədə əhalinin dördə birindən çoxunu tələf etdi. Epidemiyaya başa çatdıqdan sonra işçi qüvvəsinə tələbat

artdı. Ona görə də kral torpağı və digər gəlir mənbəyi olmayan 12-60 yaş arasındakı bütün adamları aşağı əməkhaqqı ilə işləməyə məcbur edən qanun qəbul etdi. İmtina edənlər ağır cəzalara məhkum edilirdi.

Bu amansız qanunlar əhəlinin narazılığına və üsyanlara səbəb oldu. Məhz bu dövrdə feodal zülmünə qarşı mübarizə aparən məşhur Robin Qud haqqında rəvayətlər yarandı.

XIV əsrin ikinci yarısında İngiltərədə kəndlilərin vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Yüzlük müharibənin gedişində vergilərin



Parlament dövlət idarəçiliyində hansı rola malik idi?

artırılması kəndlilərin narazılığına səbəb oldu.

1381-ci ildə Uot Taylerin başçılığı ilə kəndli üsyanı baş verdi. Kəndlilər kralla görüşmək və vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməsini xahiş etmək məqsədilə Londona yürüş etdilər. Onlar "xeyirxah kralla" inanırdılar. Kralla görüşən kəndlilər təhkimçilik, biyarin ləğvi, vergilərin azaldılması ilə bağlı tələblərini verdilər. Kral əvvəlcə tələblərlə razılaşdı. Lakin sonra hiylə və xəyanətə əl ataraq üsyanı yatıra bildi. Üsyan məğlub olsa da, vergilər bir qədər azaldıldı, az əməkhaqqı ilə işləməyə məcbur edən qanunlar yumşaldıldı. Kəndlilərin təhkimçilikdən azad edilməsi sürətləndi.

Uot Tayler üsyanı		Jaklar üsyanı
Fərqli cəhət	Oxşar cəhət	Fərqli cəhət



Uot Tayler və Fransa-dakı jaklar üsyanını müqayisə edin.

Uot Tayler üsyanı



Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi

İngiltərə tarixində XV əsrin ikinci yarısı iki feodal qrupu arasında hakimiyyət uğrunda müharibə ilə səciyyəvidir. Bu müharibədə feodal qruplarından birinin bayrağında al rəngli qızılgül, digərində isə ağ qızılgül təsviri var idi. Ona görə də bu müharibə qızılgüllərin rənginə uyğun olaraq Al qızıl-

göl və Ağ qızılqöl müharibəsi adlanırdı.

1455–1485-ci illəri əhatə edən müharibə İngiltərədə yeni sülalənin – Tüdorların hakimiyyətə gəlməsi ilə başa çatdı. Bu sülalənin banisi olan VII Henrix mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədilə iri feodallara qarşı mübarizə apardı. Beləliklə, İngiltərədə mütləq monarxiyanın yaranması prosesi başlandı.

İngilis xalqının formalaşması

Mərkəzləşdirilmiş feodal dövlətinin yaranması, London mərkəz olmaqla vahid bazarın yaranması ilə İngiltərədə dil fərqləri tədricən aradan qalxdı. Fransız, latın və başqa dillərin təsiri ilə zənginləşən ingilis dili formalaşdı. XV əsrdə ingilislərin ərazi və dil birliyi əsasən müəyyənləşdi. XVI əsrdə Tüdorlar sülaləsinin son hökmdarı **I Yelizaveta** müstəmləkələr uğrunda mübarizədə ingilis dəniz quldurlarını və səyyahlarını himayə edirdi. Bu dövrdə dəniz ticarəti və müstəmləkələr uğrunda mübarizədə İngiltərənin əsas rəqibi İspaniya idi. Kraliçanın



Al qızılqöl və Ağ qızılqöl müharibəsi

əmrinə ingilis dəniz quldurları İspaniyanın Amerikaya səfər edən gəmilərinə hücumlar edirdilər. 1588-ci ildə İspaniyanın "Məğlubedilməz armada" adlanan dəniz donanması məğlub edildi. Bundan sonra dəniz ticarəti və müstəmləkələr uğrunda mübarizədə İngiltərənin mövqeyi gücləndi.

I Yelizaveta Şimali Amerikada ingilis koloniyası qurmaq istəyirdi. Ona görə də bura bir neçə səfər təşkil etdirdi. Bu səfərlər nəticəsində Amerikadan İngiltərəyə kartof və tütün gətirildi. Bu bitkilərin İngiltərədə istehsalına başlanıldı.



I Yelizaveta



İngiltərənin XI–XV əsrlər tarixi ilə bağlı zaman oxunu tamamlayın.

1066 1265 1381 1455 1485

Martin Lüter, Tomas Münser, Ausqburq müqaviləsi, protestantlıq



Reformasiya latın dilində "yeniləmək" və "nizamlamaq" mənasını verir. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə kilsənin və xristian cəmiyyətinin mövcud vəziyyətinin yenilənməsini bildirən bu söz XVI əsrin birinci rübündə Almaniya'dan başlayan və tədricən Avropa'nın böyük hissəsinə yayılan

dini hərəkatı ifadə edir. Bir çox Avropa ölkələrinə, xüsusən də Almaniya'ya təsir edən bu hərəkat siyasi, dini, sosial və iqtisadi baxımdan bir çox yeniliklər gətirdi.

Almaniyada reformasiyanın ortaya çıxmasının bir-biri ilə əlaqəli olan siyasi, dini, sosial və iqtisadi səbəbləri var idi.

Martin Lüter Vittenberq kilsəsində



Siyasi baxımdan: reforma-siyadan əvvəl Almaniya siyasi cəhətdən bütöv deyil, qarışıq vəziyyətdə idi. Müqəddəs Roma imperiyasının sərhədləri içərisində qalan Almaniya bəzi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq güclü hakimiyyətdən məhrum idi. Dağınıq olan Almaniya ərazisi bir çox varlı ailələrin, çoxsaylı knyazların və hersoqların arasında bölünmüşdü. Bu vəziyyət Almaniya'da siyasi hakimiyyət boşluğu və xarici müdaxilələrə şərait yaradırdı.

T Reformasiyanın Almaniya'da başlanmasına şərait yaradan səbəbləri müəyyən edin.

Digər tərəfdən imperiyanın hakim sülaləsi olan Habsburqlar katolik kilsəsinin diqqətini Almaniya'ya yönəltməkdə kömək edirdi. Bu səbəbdən Fransa, İspaniya və İngiltərədə fəaliyyət göstərə bilməyən kilsə Almaniya'da istədiyi kimi hərəkat edə bilirdi.

S Almaniyanın dağınıq olmasına səbəb nə idi və bu hansı problemləri yaradırdı?



Martin Lüter



Protestant islahatçıları

Dini baxımdan: reformasiyaya qədərki dövrdə almanların dini həyatı katolik kilsəsinin nəzarəti altında idi. Almaniyaadakı siyasi boşluqdan istifadə edən kilsə dini sahədə olan gücünü iqtisadi gəlir mənbəyinə çevirmişdi. Belə ki o, indulgensiya (cənnət qəbzləri) satışını Almaniyaada əsas gəlir mənbəyinə çevirərək ondan külli miqdarda pul qazanırdı.

Sosial baxımdan: XVI əsrdə Almaniyaada kəndlə müqayisə-

də şəhərdə yaşayan əhalinin sayı az idi. Əhalinin şəhərdə məskunlaşma səviyyəsi aşağı olduğundan bu, təhsilə də təsirini göstərirdi. Almanların bu dövrdə kəndlərdə yaşaması reformasiyanın başlamasına şərait yaradan amillərdən idi. Almanların özünüdərk prosesində kəndlilərin xüsusilə böyük təsiri olmuşdur. Çünki kəndlilər az təhsilli və ya savadsız olduqlarından Latin mədəniyyətinə yad olmuş və almanlıqlarını şəhərlilərlə müqayisədə daha

çox qorumuşlar. Almaniya katolik kilsəsinin təkə siyasi, dini və iqtisadi baxımdan deyil, həm də mədəni cəhətdən də təsiri altında idi. Kilsə dini ayinlər vasitəsilə latın dilini Almaniyaada məcburi dilə çevirməyə səy göstərirdi. Xüsusilə təhsildə latın dilini bilməmək böyük qəbahət hesab edilirdi. Məktəblərdə latın dili dərslərinə hazırlaşmayan şagirdlərə cəza verilirdi. Dərsdə alman dilində danışanlar döyülürdü. Martin Lüter də belə şagirdlərdən biri



Lüterin din xadimləri qarşısında çıxışı

olmuş, bu da onun gələcək fəaliyyətinə təsir etmişdir.



Martin Lüterin burada şagird olması, sizcə, onun gələcək fəaliyyətinə necə təsir göstərdi?

Alman torpaqları, alman xalqının mədəni həyatı, həm də alman qəhrəmanları haqqında əsərlərin yazılması və onların əhali arasında sürətlə yayılması katolik kilsəsinə qarşı mübarizədə əhəlinin mübarizə əzmini artırmışdı.

İqtisadi baxımdan: reformasiya ərəfəsində Almaniya iqtisadi problemlər yaşayırdı. Xarici bazarda İngiltərə, İtaliya və Hollandiyadan geri qalırdı, daxili bazarda isə inflyasiya artdı, inhisarçılıq və rüşvətxorluq geniş vüsət aldı. Tacirlər imperatora rüşvət verməklə onlara qarşı dövlət müdaxiləsinin qarşısını almışdılar.

Bu dövrdə Almaniya iqtisadiyyatı, əsasən, kənd təsərrüfatı və mədəncilik üzərində qurulmuşdu. Almaniya pul ehtiyacını, əsasən, satılan kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına ödəyirdi. Mədənlərdən, xüsusilə qızıl mədənlərindən qazanan gəlirlərin alman iqtisadiyyatına xeyri yox idi.

Almaniyanın böyük hissəsində katolik kilsəsi daşınmaz əmlaka sahib olaraq xeyli miqdarda vergilər yığırdı. Həmin vergilərin hesabına kilsələr tikilir, türklərlə aparılacaq müharibələr maliyyələşdirilirdi.

Almaniyada reformasiya hərəkatı 1517-ci ildə Martin Lüterin Vittenberqdə 95 maddəlik

Avropada kilsənin nüfuz qazanmasının əsas səbəbləri nə idi?



Avropada kilsənin nüfuz qazanmasının əsas səbəbləri nə idi?

Almaniyada reformasiya hərəkatı 1517-ci ildə Martin Lüterin Vittenberqdə 95 maddəlik





Martin Lüteri Vittenberqdə 95 maddəlik tezisini kilsə qapılarına asması

tezisini kilsə qapılarına asması ilə başladı. Əsasən, indulgensiya-ların tənqid edildiyi bu tezislər reformasiyanın proqramına çevrildi.

Lüteri katolik kilsəsinə etirazı qısa müddətdə Roma papasına çatdı. Papa Lüteri Romaya çağırırsa da o getmədi. Çünki bundan əvvəlki çağırışların nəticələrini yaxşı bilirdi. Lüter Almaniya böyük nüfuzə sahib olan Saksoniya knyazına sığındı. O isə papaların cəhdlərinə baxmayaraq, Lüteri onlara vermədi.

Vormsda keçirilən toplantıda Lüter və onun tərəfdarlarının əleyhinə qərarlar qəbul edildi. Bu qərarlara əsasən Lüterin əsərləri yandırılmalı, tərəfdarları həbs olunmalı idi. Lakin Saksoniya knyazı buna imkan vermədi.

Knyazlardan fərqli olaraq, imperator reformasiyanın Al-

maniyada yayılmasına qarşı idi. Buna görə də reformasiyanın başqa ərazilərə yayılmaması üçün qərarlar verdi. Bu qərara qarşı bir neçə knyaz və şəhər etiraz – **protest** etdi. Bu vaxtdan etibarən Lüterin tərəfdarlarına protestant adı verildi.

Lüter və protestantların apardığı mübarizə 1555-ci ildə Ausqburq müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Müqaviləyə əsasən katoliklərin içərisindən çıxan protestantların din azadlığı rəsmi olaraq tanınmış, protestant knyazlara böyük imtiyazlar verilmişdi.



Reformasiyanın katolik kilsəsi üçün nəticələri nədən ibarət oldu?

Reformasiya nəticələri baxımından dini qayda-qanunlar tamamilə olmasa da, əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Əvvəl

katolik kilsəsinin təsiri altında olan Avropa yeni ortaya çıxmış protestant kilsəsinə qəbul etməyə məcbur oldu.

Reformasiya bir çox səbəblərdən uğurla başa çatmışdı. Bunlar arasında iki səbəbin daha çox təsiri olmuşdur.

1. Siyasi hakimiyyət – Almaniya yada reformasiyanı dəstəkləyən siyasi hakimiyyəti knyazlar təmsil edirdilər. Belə knyazlardan daha çox fərqlənəni Saksoniya knyazı idi. O, Lüteri, ümumiyyətlə, reformasiyanı katolik kilsəsindən qorudu.

2. Mətbəə – Lüterin ideyaları mətbəədə qəzetlər, kitablar halında çap olunaraq alman xalqının istifadəsinə verilmiş və sürətlə yayılmışdır. Roma papalarının latın dilini yaydıqları bir dövrdə bu əsərlər alman dilində yazılırdı və əhəlinin istifadəsi üçün rahat idi.



Reformasiyanın uğur qazanmasında mətbəənin rolunu necə qiymətləndirərdiniz?

XI əsrdə xristianlıq, bu dəfə isə katolik kilsəsi parçalandı. Ayrılmış protestantlar isə artıq papaya təbə deyildi. Katolik kilsəsi həm əmlakının böyük hissəsini, həm də əvvəlki nüfuzunu itirmişdi.

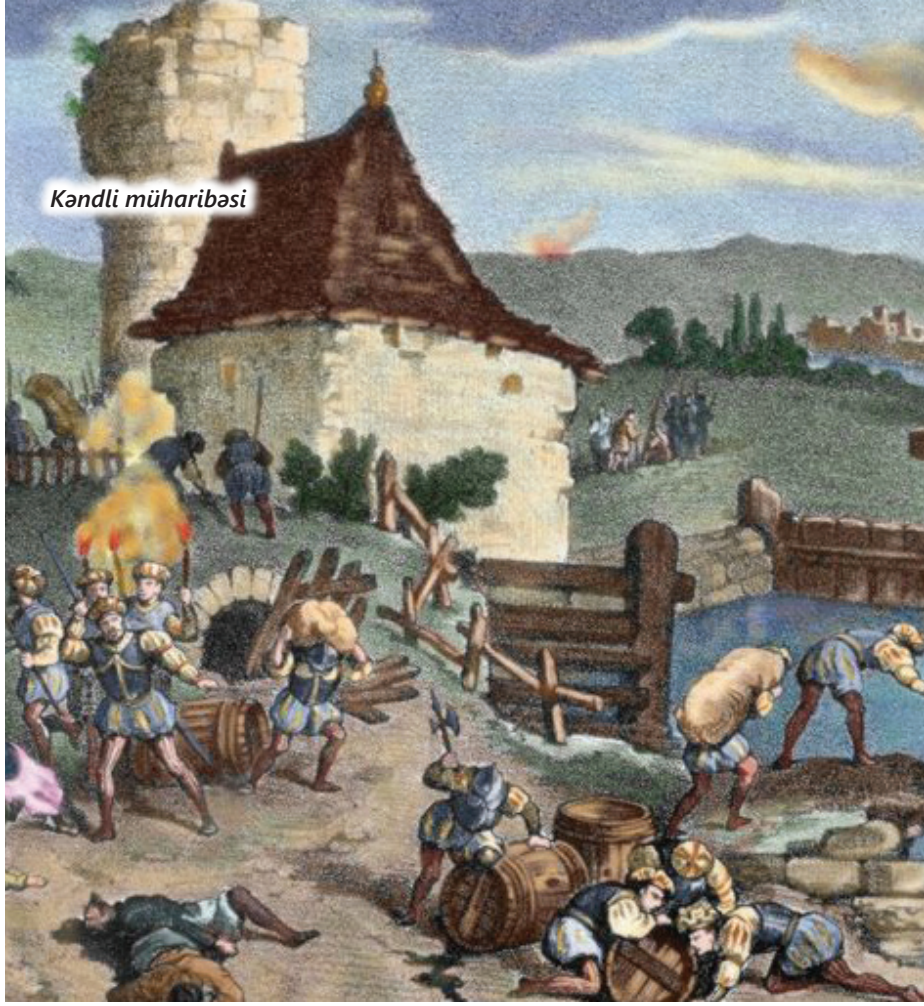
Reformasiya Katolik kilsəsinin əsil niyyətlərini ortaya çıxardı. Kütlənin onlardan uzaqlaşdığını görən Papa itirdiklərini geri qaytarmaq üçün hər vasitəyə əl atdı. İsa cəmiyyəti, Papa məhkəmələrinin yaradılması bu məqsədə xidmət edirdi. Yaradılan orqanlar sərt qaydalarla

idare olunurdu. Məqsədlərinə çatmaq üçün qırğınlar törədir, onlara qarşı çıxanları tonqalda yandırırdılar. Belə dəhşətli qırğınlardan biri Fransada protestantların kütləvi halda öldürülməsi oldu.

Almaniyada kəndli müharibəsi

Kəndlilər arasında reformasiya rəhbəri Tomas Münser idi. O, Lüterdən fərqli olaraq feodal qaydalarını, mövcud problemləri silahlı mübarizə yolu ilə həll etməyə çağırırdı. Bunun üçün kəndlilər 1524-cü ildə üsyana qalxdılar. Şəhər yoxsulları da kəndlilərin tərəfində üsyana qoşulmuşdular. Onlar feo-

Tomas Münser



Kəndli müharibəsi



Martin Lüter və Tomas Münserin reformasiyaya münasibətlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edin.

dalların əmlaklarını ələ keçirir, qarət edirdilər. Varlı şəhərlilər isə Lüterlə birlikdə feodalların tərəfinə keçdilər və üsyançıları öldürməyə çağırırdılar.

Kəndlilər birlikdə deyil, ayrılıqda mübarizə aparır, hərbi işi bilmirdilər. Bir qrup üsyana başlayanda digər qrup isə geri qayıdırdı.

Üsyançılara qarşı muzdlu ordu yeridildi. Münserin cəhdlərinə baxmayaraq, kəndli üsyanı 1525-ci ildə məğlub oldu. Özü isə əsir götürülərək edam olundu. Kəndli müharibəsi feodal qaydalarına qarşı yönəlmişdi. Feodal qaydalarının ləğvi burjuaziyanın* xeyrinə idi. Lakin yenicə yaranan burjuaziya üsyana rəhbərlik edə bilmədi.

Üsyan amansızlıqla yatırıldıqdan sonra kəndlilərə qarşı feodal qaydaları daha da sərtləşdirildi. Şəxsən azad olan kəndlilər isə təhkimli halına salındılar. Feodal dağınıqlığı isə uzun müddət davam etdi.



Almaniyada kəndli üsyanının məğlub olma səbəbləri hansılar idi?

*Burjuaziya

Kapitalist cəmiyyətində istehsal alət və vasitələrinin sahibi olan, muzdlu əməyi istismar edən, kapitalist gəliri ilə yaşayan hakim sinif

XVI-XVII ƏSRLƏRDƏ QƏRBİ AVROPADA REFORMASIYA VƏ ƏKS-REFORMASIYA

-  Katolik kilsənin hakim olduğu ərazilər
Protestant kilsələrinin olduğu ərazilər
-  Lüteran  Kalvinist  İngilis
-  Katoliklər və protestantlar arasında mübarizələrin davam etdiyi ərazilər
-  XVII əsrin ortalarında katoliklərə qaytarılmış ərazilər
-  Müqəddəs Roma imperiyasının sərhədləri
-    Dini azlıqlar



TEXNİKİ İXTİRALAR BÖYÜK COĞRAFİ KƏŞFLƏR

Domna sobaları, müşket, karavella, Xristofor Kolumb, Ameriqo Vespuççi, Magellan, hindu

Avropada XV–XVI əsrlərdə texniki avadanlıqların inkişafında böyük yeniliklər əldə edilmişdi. Su mühərrikləri təkmilləşmiş, yuxarıdan fırladılan çarxlar ixtira olunmuşdu. Aşağıdan fırladılan çarxlardan fərqli olaraq bu çarxlara su yuxarıdan töküldüyü üçün daha sürətlə hərəkət edirdi. Belə çarxlar mədənlərdən daha çox filiz çıxarmağa, kağız istehsalına və metal döyməyə imkan yaradırdı. Yeni çarxların ixtirası filiz çıxarılmasında məhsuldarlığın artması ilə yanaşı, metal əridilməsini və emalını

Çuqun və dəmir istehsalının artması odlu silahların istehsalı üçün şərait yaratdı. XVI əsrdə ağır və səhra toplarından istifadə olunurdu. Artıq odlu əl silahları: tapançalar, ağır tüfənglər (müşketlər) hazırlanmağa başladı. Bu yeniliklərin nəticəsində feodal cəngavər süvarisi öz yerini odlu silahla silahlanmış muzdlu orduya verdi. Feodal qəsrləri də artıq etibarlı sığınacaq deyildi. Top atəşləri ilə bu qəsrlərin qala divarlarını asanlıqla dağıtmaq mümkün idi.

Beləliklə, texnikanın inkişafı feodal qaydalar əsasında formalaşmış

Uzaq səfərlərə çıxmaq çox təhlükəli hesab olunurdu. Onların düzgün xəritələri və istiqaməti müəyyən etmək üçün dəniz cihazları yox idi. Buna görə də gəmilərin harada olmasını yalnız hava açıq olduğu zaman ulduzlara görə müəyyən edirdilər. Kompasın əldə edilməsi və bir növ dəniz cihazlarının ixtirası dənizçilərin işini asanlaşdırdı. Artıq açıq dənizdə rahatlıqla uzaq sahillərə hərəkət etmək olardı.

XV əsrdə xüsusi yelkənli gəmilərin – karavellaların əldə olunması dəniz səyyahlarının uzaqlara yol almasına şərait yaratdı. Əvvəlkilərdən fərqli olan bu gəmilər həm sürətlə hərəkət edir, həm də küləyin istiqamətindən asılı olmayaraq, istənilən tərəfə üzə bilirdi.

təkmilləşdirməyi labüd edirdi. Bu da domna (metal əridən iri sobalar) sobalarının tikilməsi ilə əlaqədar daş kömürə tələbatı da artırırmışdı. Domna sobalarının tikilməsi nəticəsində daha çox metal əritmək, çuqun, dəmir və polad əldə etmək mümkün oldu.

İqtisadi və hərbi qüdrəti laxlatdı.

Avropalı dənizçilər uzun müddət qitənin sahillərindən uzağa üzməyə ehtiyat edirdilər.





XV-XVI əsrdə hansı texniki yeniliklər baş verdi?

Avropalılar Amerikada

Konstantinopolun fəth olunması avropalıların Şərq ölkələri ilə əlaqələrini çətinləşdirdi. Osmanlıların Kiçik Asiya və Suriyadan keçən ənənəvi ticarət yollarına nəzarəti öz əlinə alması avropalı tacirlərin və səyyahların yeni yollar axtarmasına səbəb oldu. Pul kəsmək üçün qiymətli metalların azlığı da onların Asiya ölkələrinə marağını artırırdı. Qızıl və gümüşdən başqa, Şərqin zərif parçaları və qiymətli ədviyyatları da avropalıların marağına səbəb olurdu. Hindistan isə onları daha çox cəlb edirdi.

Avropalı səyyahlar Yerin küre şəklində olması ilə bağlı fərziyələr irəli sürməyə başladılar. Onların düşüncəsinə görə, qərbə doğru hərəkət etməklə

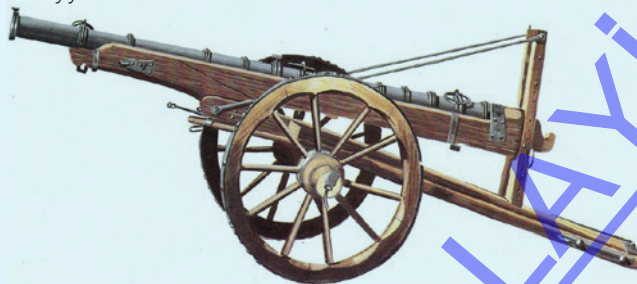


Karavella



Bunları bilmək maraqlıdır:

Barıt ilk dəfə çinlilər tərəfindən kəşf edilmiş, əyləncələrdə və şənliklərdə istifadə olunmuşdur. Daha sonra türklər tərəfindən mənimsənilmişdir. Xaç yürüşləri zamanı avropalılar da ondan istifadə etməyə başladılar. Barıtdan istifadə etməklə odlu silahların istehsalına nail olundu. Nəticədə cəngavər ordusu və feodal qəsrleri əhəmiyyətini itirməyə başladı. Krallar toplardan istifadə edərək tabe olmayan iri feodalların qəsrlerini ələ keçirdilər. Bununla da Avropada feodal dağınıqlığını güclü kral hakimiyyəti əvəz etdi.





Xristofor Kolumb

maneəsiz olaraq Hindistana gedib çıxmaq olardı. Amma dənizçilərin bu qədər uzaq yolu qət edəcək təcrübələri yox idi.

İtalyan əsilli Xristofor Kolumb gəncliyindən bəri bir sıra coğrafi xəritələrlə tanış olmuşdu. O, İspaniyadan qərbə doğru üzməklə Hindistana getməyin mümkünlüyünə İspan kralını inandırmağa çalışdı.



Ameriqo Vespuççi

Nəhayət, razılıq əldə edən Kolumb 1492-ci ildə karavellalarla qərbə tərəf yola düşdü. Uzun müddətdən sonra Kolumbun gəmiləri sahilə çıxdı.

Onlar bu yerlərin Hindistan olduğunu zənn etdikləri üçün gördükləri yerliləri səhvən hindu adlandırdılar. Nəticədə, Kuba və Haiti adaları kəşf edilsə də, xəyallarda olan qızıl və digər qiymətli metallara rast gəlinmədi. Bir neçə dəfə yenidən səfərlər təşkil edən Kolumbun sərvət axtarışları nəticəsiz qaldı.

Bir qədər sonra Ameriqo Vespuççi adlı italyan səyyahı Kolumbun kəşf etdiyi yerlərin yeni qitə olduğunu sübut etdi. Buna görə də bu qitəyə onun şərəfinə Amerika adı verildi.



Amerika qitəsinin kəşf olunmasının əhəmiyyəti nədə idi?

Avropalıların kəşf etdikləri torpaqlara hamıdan əvvəl əsgər, tacir və xristian dini missionerləri* gəlirdi.



Amerika qitəsinin kəşf olunmasına gətirib çıxaran amilləri sadalayın.

Tacirlər həmin ərazilərdə talançı yollarla ticarət edir, keşişlər isə yerli əhalini xristianlaşdırmaq üçün onları itaətdə saxlamaq məqsədi güdürdülər. Xristian dinini qəbul etməyənlər edam olunurdu.

Beləliklə, yeni qitə sakinləri köhnə qitənin talançı və barbar təfəkkürü ilə məhv edilir, əmlakları talanır, özləri isə kütləvi şəkildə qətlə yetirilirdilər. Avropalı işğalçılar Amerika xalqlarının həm özlərini, həm də qədim və zəngin mədəniyyətlərini vəhşicəsinə məhv etdilər.

Yerlilərin – hinduların soyqırımına məruz qalması Amerikada qula ehtiyac yaratdı. Kölə tacirləri Afrikadan buraya qaradərili qullar gətirməyə başladılar.

* Missionerlik

Hər hansı bir dini, onun yayılmadığı ərazilərdə təbliğ etmək.

Hindistana dəniz yolunun kəşfi

Şərq ölkələrinə yeni yollar axtarmaq məqsədilə Portuqaliya kralları Atlantik okeanına davamlı olaraq gəmilər göndərirdilər. Bu gəmilər Afrikanın qərb sahilləri ilə üzür, yerlilərə şüşə muncuqlar, güzgülər verərək əvəzində qızıl tozu və fil sümüyü alırdılar. Ona görə də Afrikanın sahillərinin bəzi yerləri Qızıl sahil və Fil diş sahili adlanır. Burada tədricən qul alveri də başladı. Bartolomey Diaşın başçılıq etdiyi Portuqaliya ekspedisiyası Afrikanın qərb sahilləri ilə üzərək qitənin cənub qurtaracağında Ümid burnunu kəşf edib Hind okeanına çıxdı. Ancaq dənizçilərin yorğunluğu və xəstəliklər sə-



**Odlu silahın istehsalı
hərb sahəsində hansı
yeniliklərə səbəb oldu?**

bəbindən Diaşın ekspedisiyası geri qayıtmağa məcbur oldu.

XV əsrin sonlarında ən yaxşı xəritə və karavellalarla təchiz olunmuş yeni ekspedisiyaya portuqaliyalı Vasko da Qama başçılıq etdi. Dörd aydan sonra bu ekspedisiya Ümid burnunu keçib Afrikanın şərq sahillərinə çıxdı. Kəskin isti havadan və fırtınalardan əziyyət çəkən təc-

rübəli dənizçilər xəstəliklərdən tələf olurdu. Nəhayət, bir dəniz bələdçisinin köməyi ilə onlar Hind okeanına keçə bildilər. 1498-ci ildə qərb ekspedisiyası Hindistanın Kalikut limanına yanaşdı. Kalikut hakimi ilə baş verən münaqişə qısa çəkdi və Vasko da Qamanın üstünlüyü ilə başa çatdı. Gəmiləri ədviyyatla dolduran avropalılar öz ölkələrinə qayıtdılar. Gəmilərin bir neçəsi batsa da, bu səfər avropalılara böyük qazanc gətirdi. Beləliklə, Hindistana dəniz yolu kəşf olundu.



**Bunları bilmək
maraqlıdır:**

Orta əsrlərdə Avropada yazı taxta, daş və gil lövhələr üzərində yazılırdı. Həmin vaxtlarda çinlilər ipəkdən, türklər pambıqdan kağız hazırlaya bilirdilər. O zaman Avropada ipək və pambıq az olduğu üçün kağız baha başa gəlirdi. Daha sonra avropalılar kağız hazırlamağa başladılar.



**Sizcə, Hindistana dəniz
yolunun axtarışı avropalı-
lara nə üçün vacib idi?**

Vasko da Qama ekspedisiyası səfərə başlayarkən





Fernando Magellan

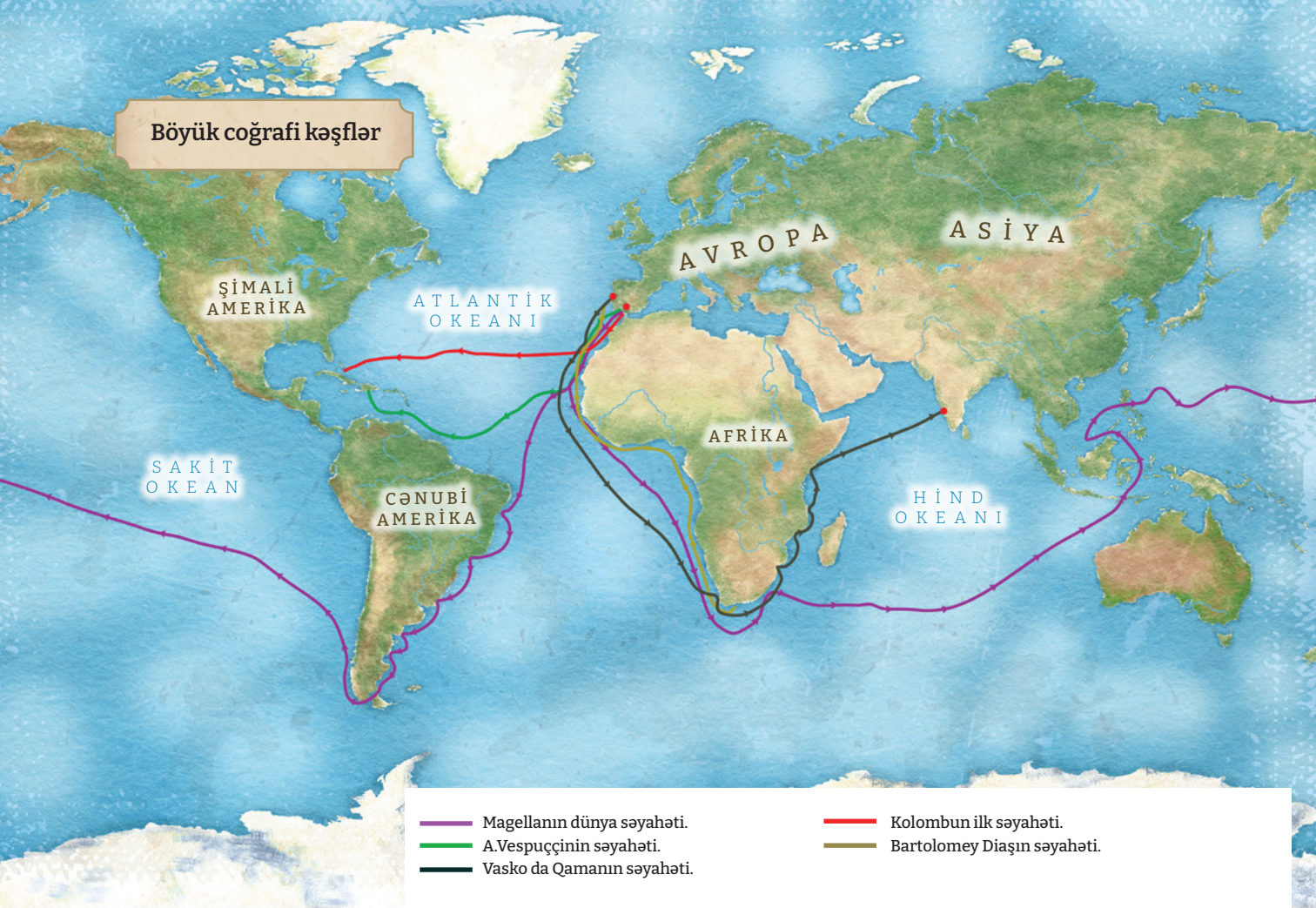
İlk dünya səyahəti. Böyük coğrafi kəşflərin nəticələri

İspaniya dənizçiləri Fernan-
do Magellanın başçılığı ilə
Xristofor Kolumbun ideyasını
təkrarlayaraq 1519-cu ildə
dünya səyahətinə başladılar.
Onlar Atlantik okeanından
keçməklə qərbə doğru hərəkət
etmək, Asiyaya çıxmaq istəyir-
dilər. Cənubi Amerika sahilləri
boyunca hərəkət edən ispan
dənizçiləri yeni okeana çıxmağı
bacardılar. Onlar bir neçə ay
ərzində burada heç bir fırtına
ilə qarşılaşmadılar. Ona görə
bu okeanı Sakit okean, Atlan-
tik okeanından Sakit okeana
keçən boğazı isə Magellan
boğazı adlandırdılar.
Asiyada Filippin adalarında yer-
lilərlə toqquşmada Magellan
öldürülsə də, qalan dənizçilər
1522-ci ildə İspaniyaya qayıd
bildilər.

Beləliklə, ilk dünya səyahəti
Yerin kürə formasında oldu-
ğunu təcrübi cəhətdən qəti
sübuta yetirdi. İspan dənizçiləri
Avropadan qərbə tərəf üzərək
geriyə qayıd bildilər.

Coğrafi kəşflər nəticəsində
ticarət yolları dənizlərdən
okeanlara keçdi, dünya ticarəti
yarandı. Bununla da Şərqi
böyük imperiyalarının ərazilə-
rindən keçən ticarət yolları öz
əhəmiyyətini itirdi. Venesiya və

Böyük coğrafi kəşflər



— Magellanın dünya səyahəti.
— A.Vespuççinin səyahəti.
— Vasko da Qamanın səyahəti.

— Kolombun ilk səyahəti.
— Bartolomey Diaşın səyahəti.

Genuya bu yollardan kənarda qaldı. Asiya ölkələri ilə ticarət, əsasən, Niderland, İngiltərə və Portuqaliyanın limanlarında cəmləşdi. Dünya ticarətinin genişlənməsi ilə müstəmləkə işğallarına şərait yarandı.

Portuqaliyalılar Ərəbistan və Hindistan yarımadalarının, Şərqi Afrikanın Hind okeanı sahillərində yerləşən şəhərlərini tutdular. Şərqə doğru hərəkət edən portuqaliyalılar Zond və Molukk adalarını tutaraq Çin

və Yaponiya sahillərinə qədər gedib çatdılar.

İspaniyalılar Meksikaya daxil olmaqla Braziliyadan başqa, bütün Cənubi Amerikaya sahib oldular. Onlar bütün müstəmləkələrdə yerlilərin – hinduların torpaqlarını əllərindən alıb, özlərini qula çevirirdilər.



Bunları bilmək maraqlıdır



İlk dünya səyahəti nəyi sübut etdi?

İşğal edilən torpaqlarda yerli xalqlar böyük sürətlə azalırdı. İspanlar və portuqallar mədənlərdə və plantasiyalarda Afrika mənşəli qaradərili kölələrdən istifadə edirdilər. Onların həyat tərzı çox ağır idi. Yaşam üçün şəraiti olmayan, yaxşı qidalanmayan, qadınlarından və uşaqlarından ayrı salınan qullar plantasiyalarda uzun müddət işləyə bilməyib tələf olurdular. Narazılıq edənlər isə ağır işgəncələrə məruz qalırdı. Qul ticarəti çox sərfəli olduğu üçün bütün gəmilər Afrikadan qaradərili insanları Amerikaya daşıyırdı.



Böyük coğrafi kəşflərin nəticələrini araşdırın.

LAYIHƏ



ŞƏRQ XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

“Nizamiyyə”, astronomiya, Mahmud Qaşğari, Gur Əmir türbəsi,
Sinan Xoca

Ü mumdünya mədəniyyətinə bənzərsiz incilər bəxş etmiş türk xalqları, əvvəllər yaratmış olduqları möhtəşəm mədəniyyət nümunələrini klassik feodalizm dövründə daha da zənginləşdirdi. Bu dövrdə təhsil və elm inkişaf edirdi.

Böyük Səlcuq sultanı Alp Arslan tərəfindən 1066-cı ildə Bağdadda açılan “Nizamiyyə” dünyanın ilk mədrəsələrindən

biri hesab olunur. Bu ali mədrəsədə dini biliklərlə yanaşı, hüquq, filologiya, riyaziyyat, astronomiya elmləri də tədris edilirdi. Müsəlman Şərqinin ikinci ali təhsil ocağı XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə yaradılan mədrəsə idi. Teymuri hökmdarı Uluqbəy də ölkədə mədrəsələrin tikilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Uluqbəy



Şərq ölkələrində təhsilin inkişaf xüsusiyyətlərini izah edin.

“Nizamiyyə” mədrəsəsi





Osmanlı Sultanı I Süleyman Qanununin hakimiyyəti dövründə təhsil ocaqlarının sayı xeyli artmışdı. Türk dövlətlərində təhsil müəssisələrinin çoxalması elmin inkişafına şərait yaratdı.

Astronomiya sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdu. İsfahan rəsədxanasına rəhbərlik etmiş Ömər Xəyyam Səlcuq hökmdarı Məlikşahın şərəfinə "Cəlalî təqvimi"ni tərtib etmişdi.

Burada o, Miladi təqvimdən daha dəqiq hesablamalar aparmağa nail olmuşdu. Ulduz bürclərinin dövrü adının (ilan, at, qoyun, meymun və s.) türk dilində verilməsi digər türk astronomu Mahmud Qaşğari-nin adı ilə bağlıdır. Uluqbəyin astronomiyanın inkişafında xidmətləri daha çox olmuşdur. O, Səmərqənddə yaratdığı rəsədxanada səma cisimlərinin hərəkətini göstərən cədvəl düzəldərək, Ay və Günəşin orbitlərini müəyyənləşdirmişdi.



Sizcə, dövlət başçılarının elmə və təhsilə diqqət ayırmasının səbəbi nə idi?



Ömər Xəyyam

Coğrafiya elminin inkişafında Çin dənizçilərinin rolu danılmazdır. Çin alimləri Hindistandan Afrikayadək bütün ölkələri öyrənmiş və bu barədə qiymətli tədqiqat əsərləri yazmışlar.

Osmanlı dövlətinin fəthləri artdıqca coğrafiyaya dair biliklər də inkişaf edirdi.

Məşhur türk admiralı Piri Rəis bu sahədəki fəaliyyəti ilə seçilmişdir.

Piri Rəis





Piri Reis'in 1513-cü
ilde çakdiyi dünya
xaritesinin bir
parçası

Tibb elminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi.

Osmanlı dövlətinin Ədirnə və Azərbaycanın Təbriz şəhərlərində "Darüşşəfa" adlı xəstəxanalar açılmışdı.

Görkəmli alim Fəzlullah Rəşidəddinin tibbə aid əsərləri ona böyük şöhrət qazandırmışdı. İlk "Farmakologiya"* kitabı Çində yazılmış və müxtəlif müalicə üsulları müəyyən olunmuşdu.

Böyük Moğol hökmdarı Əkbər şahın dövründə Hindistan mədəniyyəti daha sürətlə inkişaf etdi. Ona görə də bu dövrü "Əkbər əsri" adlandırırlar.



Fəzlullah Rəşidəddinin heykəli



Şərq ölkələrində elmin inkişafına təsir göstərən amilləri müəyyən edin.

* Farmakologiya

Dərman məhsullarını araşdıran elmdir.



Əkbər şahın Əkbərnamə kitabını oxuyarkən



Bunları bilmək maraqlıdır:

Piri Rəis 1513-cü ildə dünyanın böyük xəritəsini çəkərək Sultan Səlimə təqdim edir. O, sonradan bu sahədə fəaliyyətini davam etdirərək "Bəhriyyə" adlı dəniz atlasını yaradır və bu atlasla Sultan Süleymanla da tanış edir. Piri Rəis dünya xəritəsinə Amerika qitəsini də daxil etmişdi. Bu işə türk səyyah və coğrafiyaşünaslarının Amerika qitəsinin varlığından xəbərdar olduqlarını sübut edir.

Ədəbiyyat

Dövrün görkəmli türk alimi, ədəbiyyatşünası və folklorçusu Mahmud Qaşğari idi. O, **"Divanü lüğat-it-türk"** ("Türk dillərinin divanı") əsərinin müəlifidir. Lüğətdə türk dillərinin zənginliklərini əks etdirən misallar, xalq şeiri nümunələri, atalar sözləri və məsəllərə yer verilmişdir. O dövrdə türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərin təsvirini verən ilk xəritə də əsərin sonuna əlavə olunmuşdur.

Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzuli dövrün ən məşhur türk-müsəlman şairləri olmuşdur.



Mahmud Qaşğari



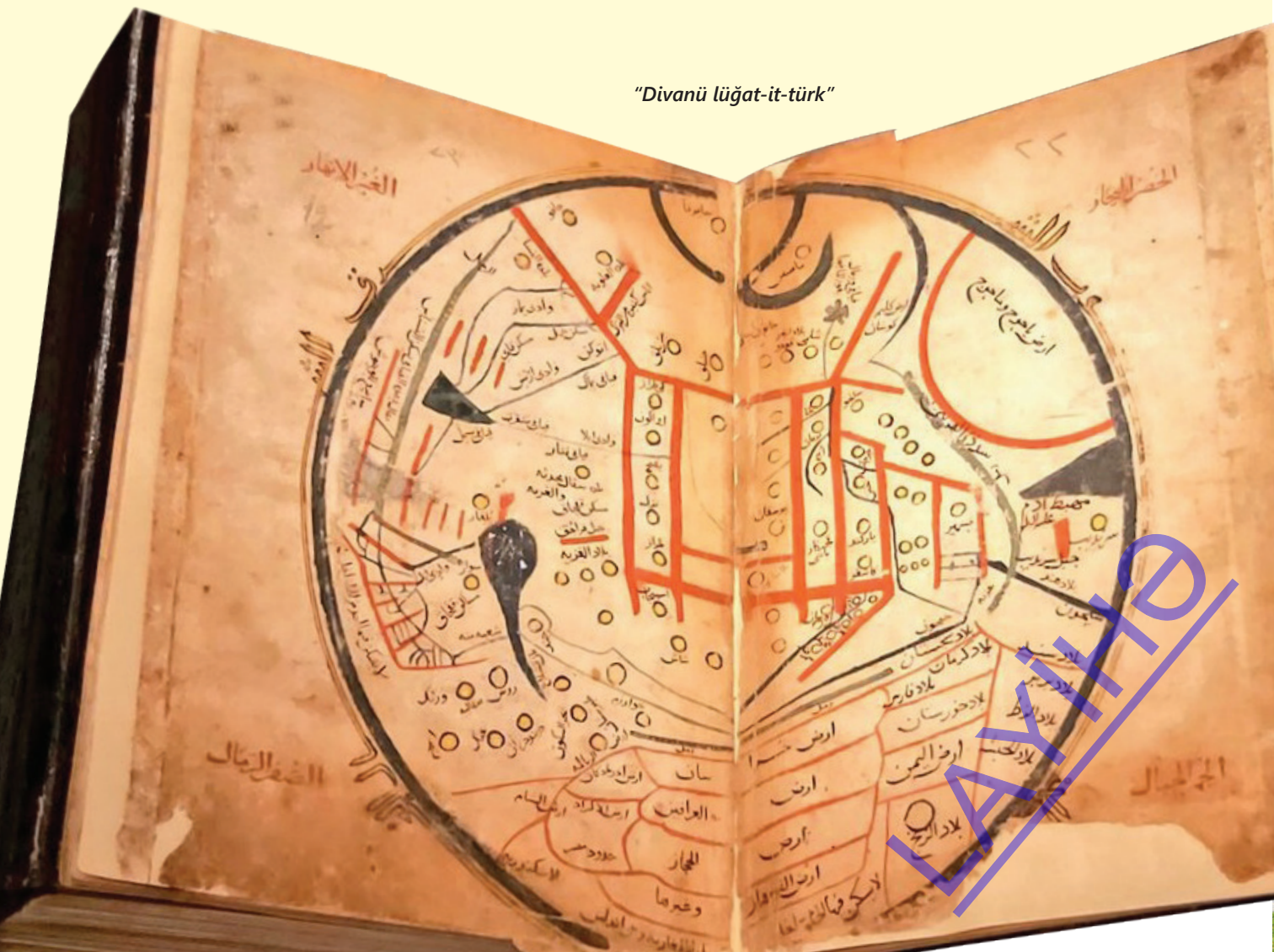
Molla Nəsrəddin

Şifahi xalq yaradıcılığının ən böyük nümayəndəsi, türk ha-zırcavablığının, zəkasının parlaq təmsali **Xoca (Molla) Nəsrəddindir**. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı Azərbaycanda da maraqlı lətifələr yaranmışdır.



Molla Nəsrəddin haqqında nə bilərsiniz?

"Divanü lüğat-it-türk"



Memarlıq və incəsənət

Orta əsrlərdə türk – müsəlman memarlığı öz üslubu və çoxcəhətliliyi ilə seçilirdi. Səlcuq dövlətində yaşamış memarlar çoxlu saray, karvansara, məscid, mədrəsə, türbə və günbəzlər inşa etmişdilər. Memarlığın inkişafı baxımından Səmərqənd, İstanbul, Təbriz kimi şəhərlər daha çox fərqlənirdi. Əmir Teymurun Səmərqənddə tikdirdiyi binalar öz möhtəşəmliyi ilə adama valeh edirdi. Teymurun qəbri üzərində inşa edilən “Gur Əmir” türbəsi Səmərqənd memarlığının şah əsəri hesab olunur. Səmərqənd rəsədxanasının tikilməsinə rəhbərlik etmiş Uluqbəy dövlət xadimi, astronom olmaqla yanaşı, həm də dövrünün görkəmli memarı sayılırdı.



Uluqbəy rəsədxanasının girişi, Səmərqənd

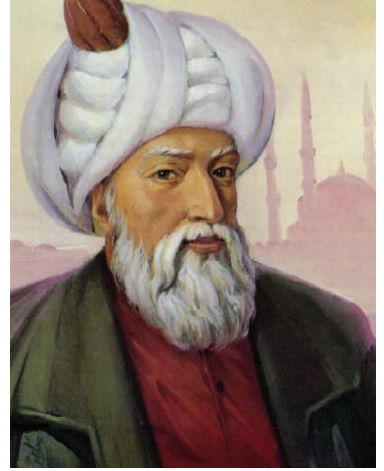
“Gur Əmir” türbəsi



Qütb minar



Qütbəddin Aybək



Memar Sinan

Hindistanda yaranmış türk dövlətləri dövründə hind-müsəlman mədəniyyəti yüksəlişdə idi. XIII əsrin əvvəllərində Dehli sultanı Qütbəddin Aybək tərəfindən tikdirilən "Qütb minar" adlandırılan minarə bu gün də möhtəşəmliyini saxlamaqdadır. Hündürlüyü 73 metr olan minarə dördsütunlu olub qırmızı qumdaşı və ağ mərmərdən tikilmişdir.



Osmanlı memarlığının inkişaf xüsusiyyətlərini izah edin.

Osmanlı memarlığının əsas mərkəzlərindən biri İstanbul şəhəri idi. Burada türk memarları tərəfindən inşa edilən Çinili köşk, Topqapı, Fəxərbəğçə və başqa saraylar bu gün də möhtəşəmliyi ilə şəhərə yaraşlıq verir. O dövrün ən məşhur memarlarından biri Sinan Xoca olmuşdur. Onun inşa etdiyi Şahzadə camisi, Süleymaniyyə camisi və Səlimiyyə camisi kimi memarlıq abidələri bu gün də görünələri valeh edir.

Bu dövrdə Çin memarları gözəl saraylar, evlər inşa edir, yuxarıya doğru qatlanmış, yan çıxıntılı tağları olan məbədlər-paqodalar tikirdilər.

Çində bir sıra əhəmiyyətli mədəni və texniki nailiyyətlər qazanılmışdı. İlk dəfə not yazısı ilə musiqi əsərləri yazılmış, balet meydana gəlmişdi.

Barit və metal top ixtira edilmişdi. Çində xüsusi gil növündən hazırlanmış möhkəm, yarı şəffaf, cingilti qablar başqa ölkələrdə heveslə alınır. Onlara çini qablar deyilirdi.



Səlimiyyə məscidi



XI-XV əsrlərdə əldə edilən
hansı mədəni-texniki
nəliyyətlərdən indi də
istifadə olunur?



Səlimiyyə məscidinin iç görünüşü



*Bunları bilmək
maraqlıdır:*

Səlimiyyə məscidi Ədirnə-
də Osmanlı sultanı II Səlimin
göstərişi ilə Memar Sinan
tərəfindən tikilmişdir. Sinanın 90
yaşında inşa etdiyi və "ustalıq
əsərim" adlandırdığı Səlimiyyə
məscidi istər onun, istərsə
də Osmanlı memarlığının ən
əhəmiyyətli əsərlərindən biridir.
Qapısındakı kitabəyə əsasən
məscidin inşasının 1568-ci ildə
başlandığı məlum olur. Məscid
1575-ci ildə ibadətə açılmışdır.

Məscid açıq havalarda Rodop
dağlarından və Uzunköprü-
nün Süleymaniyyə kəndindən
görünür. Səlimiyyə məscidi
və kompleksi 2011-ci ildə
UNESCO-nun Ümumdünya
irsinə salınmışdır.

AVROPA VƏ AMERİKA XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

Universitet, humanistlər, kitab çapı, Kopernik, Şekspir, Qot
üslubü, "Mona Liza", Mayya təqvimi

Qərbi Avropada erkən orta əsrlərə nisbətən XI–XVI yüzilliklərdə təhsil, elm və incəsənət xeyli inkişaf etdi. XII əsrdə Avropada ilk ali məktəblər olan universitetlər meydana gəldi. Dərslər hər yerdə latın dilində keçirilirdi. Ona görə də avropalılar istədikləri universitetlərdə oxuya bilirdilər. Avropada ilk universitet İtaliyada, Boloniya şəhərində yaradılmışdı. Sonralar Fransa, İngiltərə və digər Avropa ölkələrində də belə təhsil müəssisələri yaradılmağa başlandı.

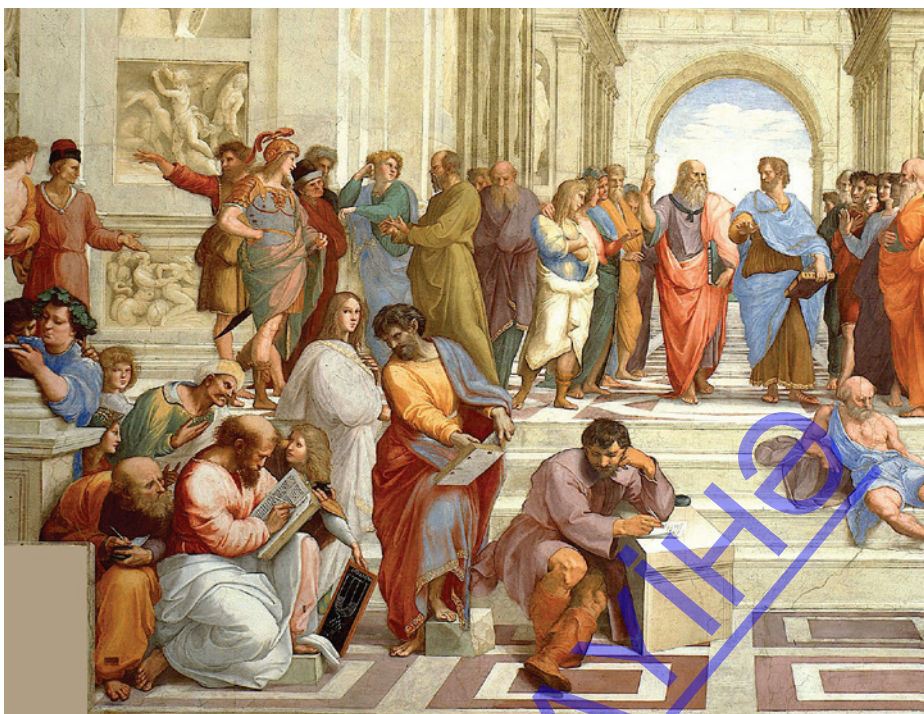
Sürətlə böyüyən və abadlaşan şəhərlər üçün daha çox savadlı adamlar tələb olunurdu. Bunun da nəticəsində şəhərlərdə zehni əməklə məşğul olan **ziyalılar** meydana gəlirdi. Kilsə təlimi ilə bağlı olmayan biliklərin meydana gəlməsi təsərrüfatın inkişafı ilə bağlı idi. XIII yüzillikdə İngiltərədə yaşamış **Rocer Bekon** Oksford universitetinin professoru idi. O bildirirdi ki, biliyi müşahidə və təcrübənin köməyi ilə qazanmaq olar.

Bu dövrdə İtaliyada mədəni yüksəliş baş verirdi. Yeni mədəniyyətin nümayəndələrinin diqqətini daha çox insan və onun fəaliyyəti cəlb edirdi. Onları **humanistlər** adlandırırdılar. Müşahidə və təcrübələr aparan alimlər hadisələri izah etməyə, onların səbəblərini öyrənməyə çalışırdılar. Qədim Yunanıstan və Roma mədəniyyətinə böyük maraq göstərən humanistlər

öz əsərlərini latın dilində deyil, ana dilində yazmağa üstünlük verirdilər. Yeni mədəniyyətin yarandığı dövr **İntibah dövrü** adlanır. İtaliyanın Florensiya şəhəri intibah mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilmişdi.

Bu dövrdə elmi biliklər kağız üzərində əl ilə yazılaraq çoxaldılırdı. Bu işə kitaba olan tələbatı ödəmirdi. Alman alimi

Rafael: "Afina məktəbi"





Quttenberq 1445-ci ildə çap üsulu ilə ilk kitabını buraxdı.

Bəşəriyyət tarixində ən böyük ixtiralarından biri olan kitab çapı təhsilin, elmin və ədəbiyyatın inkişafına təkan verdi.



XI–XV yüzilliklərdə Avropada elm və təhsilin inkişafına təkan verən amilləri müəyyən edin.



Qutenberqin ilk çap olunan Bibliya kitabının nəşri prosesində





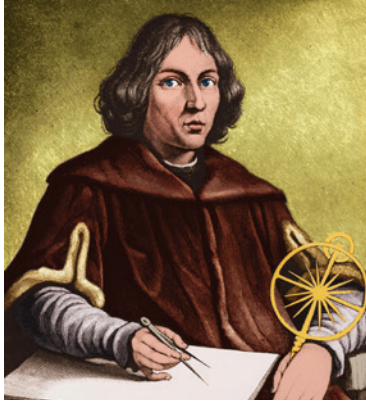
Bunları bilmək maraqlıdır:



Sizcə, XI-XVI əsrlərdə avropada elmin inkişafına hansı amillər təkan vermişdir?

Orta əsrlərdə münəccimlik (astrologiya) və əlkimya kimi xüsusi elmlər tərəqqi etmişdi.

Münəccimlər sübut etməyə çalışırdılar ki, guya ulduzlara görə gələcəyi müəyyən etmək mümkündür. Əlkimyaçılar elə bir "sehrli daş" axtarırdılar ki, onun köməyi ilə hər hansı metalı qızıla çevirmək olsun. Münəccimlərin və əlkimyaçıların müşahidələri və təcrübələri astronomiya və kimyaya dair biliklərin toplanmasına kömək etmişdir".



Kopernik



Bruno



Qaliley

Böyük coğrafi kəşflərdən sonra daha da inkişaf edən coğrafiya elmi astronomiyanın da inkişafına şərait yaratdı. Orta əsrlərdə kainatın quruluşuna dair baxışlar səhvən Ptolomey təliminə əsaslanırdı. Bu təlimə görə, Yer hərəkət etmir və dünyanın mərkəzində dayanır. Polyak alimi **Kopernik** Yerin həm öz oxu ətrafında, həm də günəş ətrafında fırlandığını bildirmişdi. İtaliyalı alim **Bruno** isə kainatın sonsuz olduğunu göstərirdi. Göyə teleskopla baxan ilk alim venesiyalı **Qaliley** olmuşdur.

Qərbi Avropada elmin inkişafına müsəlman alimlərinin əsərlərinin böyük təsiri var idi. Bunlara misal olaraq İbn Sina, Əl Birunini və Nəsirəddin Tusini göstərmək olar.



Bunları bilmək maraqlıdır:

Qalileo Qaliley kilsənin zəng qülləsində qurduğu müşahidə borusunun köməyi ilə gözlə görünən səma cisimlərini 30 dəfə böyütməyə nail olmuşdu. Onun kəşfləri Kopernik və Brunonun təlimini təsdiq etdi. Ancaq Romaya çağırılıb kilsə məhkəməsinə verilən alim işgəncə qorxusu altında "tövbə" etməyə məcbur oldu. Sonralar belə bir rəvayət yarandı ki, guya Qaliley Yerin hərəkətdə olduğuna inanmadığını bildirdikdən sonra ayağa qalxmış və demişdir: "Hər halda o fırlanır".



Galileo Doge Leonardo Donaya teleskopunu göstərir

Ədəbiyyat

Qərbi Avropanın humanist yazıçıları feodal qaydalarını və kilsənin elmə qarşı apardığı mübarizəni pisləyir, daha ədalətli quruluş arzulayırdılar. İngilis yazıçısı **Tomas Mor** ölkədə baş verən ədalətsizlikləri tənqid edir, uydurduğu **"Utopiya adasında"** həminin bərabər yaşadığını təsvir edirdi. Utopiya yunanca "olmayan yer" deməkdir.



Tomas Mor

Dahi ingilis yazıçısı **Şekspir** "Hamlet", "Otello", "Kral Lir" və s. bu kimi əsərlər yazmışdı. Bu əsərlər ona sonralar dünya şöhrəti qazandırmışdı.



Uilyam Şekspir



Bunları bilmək maraqlıdır:

XVI əsrdə ingilis xalqı teatrı çox sevirdi. Bəzən kraliça Yelizaveta maskalanaraq tamaşaya gəlirdi. Uilyam Şekspirin bütün həyatı teatrla bağlı idi. O, əvvəllər Londondakı "Qlobus" teatrında aktör işləmiş, sonra isə həmin teatrın sahiblərindən biri olmuşdu. Şekspir 37 pyes, habelə çoxlu şeir yazmışdı.

Bu dövrdə Fransada, İspaniyada və digər Avropa ölkələrində yaşayıb yaradan şair və yazıçıların ədəbi əsərləri mədəniyyət nümunələrinin zənginləşməsinə xidmət edirdi.



"Utopiya adası"nı necə təsəvvür edirsiniz?



Qərbi avropa humanist yazıçılarının yaşadıkları dövrə münasibətləri necə idi?





Roma üslublu tikililər

Memarlıq və incəsənət

XI əsrdən başlayaraq Avropada böyük tikinti işləri aparılırdı. O dövrün inşaatçıları qədim Roma və Bizans memarlıq ənənələrinə əsaslanırdılar. Belə tikililərə **Roma üslublu tikililər** deyilirdi. XII əsrin sonlarında Avropada qot memarlığı* deyilən memarlıq meydana gəldi. Şəhərlərdə, əsasən, bələdiyyə binaları, ticarət binaları, qonaq evləri və baş kilsələr qot üslubunda tikilirdi.

Moskvada Qızıl meydandakı **Pokrov kilsəsi** orta əsrlər rus memarlığının zirvəsidir. Bu kilsəni Vasili Blajenni məbədi adlandırırlar.

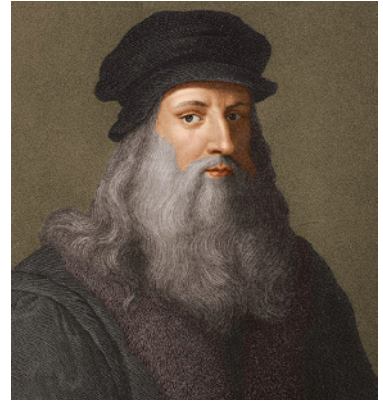
Pokrov kilsəsi



İtaliya intibahının ən böyük xadimlərindən biri olan florensiyalı **Leonardo da Vinçi** dahi rəssam, ixtiraçı mühəndis, memar, heykəltaraş, musiqiçi və şair olmuşdur. Onun gənc,

* Qot memarlığı

Hündür çatma tağı olan divarlarında çoxlu iri pəncərələr yerləşən binaların tikilməsi.



Leonardo da Vinçi

şəhərli qadının portreti olan "Mona Liza" ("Cokonda") əsəri bütün dünyada məşhurdur.

İntibah dövrünün dahi xadimlərindən biri **Mikelancelo** heykəltaraş, rəssam, memar, hərbi mühəndis və şair olmuşdur. Heykəltaraş nəhəng bir mərmər parçasında hündürlüyü 5,5 metr olan "David" heykəlini yonmuşdu. Bu heykəl Florensiya şəhərinin himayədarı hesab olunur. Mikelancelo Romada Müqəddəs Pyotr kilsəsinin tikintisində də iştirak etmişdir.



Mikelancelo

Florensiyada yaşayan **Rafael** dövrünün görkəmli rəssamlarından biri sayılırdı.



Rafael

O, Romada Müqəddəs Pyotr kilsəsinin tikintisinə rəhbərlik etmişdir. Rafaelin ən məşhur əsəri "Məryəm ana"dır.



"Məryəm ana" əsəri

İntibah dövrünün dahi sənətkarları bəşəriyyəti bu gün də valeh edən nadir incilər yaratmışlar. İtaliya mədəniyyətinin təsiri altında Almaniya, İspaniya və Hollandiya rəssamları dünya incəsənətinə çox yeniliklər gətirmişlər.



Mikelancelonun fəaliyyətinə həsr olunmuş "Dahi heykəltar" adlı esse yazın.



Müqəddəs Pyotr kilsəsinin daxili görüntüsü



Bunları bilmək maraqlıdır:

Leonardo da Vinçini bir rəssam kimi hər şeydən çox insan və onun hissləri maraqlandırır. O öz elmi kəşfləri və fərziyyələri ilə yaşadığı dövrdən bir neçə əsr irəliyə getmişdi. Leonardo paraşüt və vertolyotun, sualtı qayıq və dalğıcı geyiminin quruluşunu işləyib hazırlamışdı. Xasiyyətə müstəqil və məğrur adam olan Leonardo da Vinçi tez-tez sifarişçilərini və himayədarlarını dəyişirdi. O bütün ömrü boyu gəzərgi həyat keçirmiş və qürbətdə – Fransada vəfat etmişdir.

Amerika xalqlarının mədəniyyəti

Amerikada yaşayan xalqlar içərisində **mayyalılar** əldə etdikləri mədəni nailiyyətlərə görə digərlərindən seçilirdi. Onların heroqliflərdən ibarət öz yazıları olmuşdur. Mayyalıların təqvim qədim xalqların ən

dəqiq təqvimlərindən biri idi. Təqvimin yaradılması riyaziyyatın inkişafı ilə bağlı idi. Mayyalılar hindlilərdən qabaq sıfır rəqəmindən istifadə etmişdilər. Mayya kəbinləri planetlərin Günəş ətrafında



hərəkətini hesablamışdılar. Onlar Günəşin və Ayın tutulmasını əvvəlcədən xəbər verə bilirdilər. Riyaziyyatın, astronomiyanın inkişafını onların **Çiçen-İtsada** ucaltdıqları pilləli ehramları, rəsədxanaları da sübut edir.



Maya alətləri

Mayya təqvimi



Asteklərin paytaxtı Mexiko şəhərində məktəblər var idi. Burada varlı ailələrin uşaqları təhsil alırdı. Onlara əkinçilik, sənətkarlıq və hərbi iş öyrədilirdi. Astek ustalarının çaxmaqdaşından düzəldikləri bıçaqlar, naxışlı gil qablar, mis sırğalar gözəl sənət əsərləri idi.

İnklər dağlıq ölkə olan Peru-da yaşayırdılar. Ölkədə poçt rabitəsi yaxşı inkişaf etmişdi. Bunun üçün inklər keçilməz dağlarda tunellər tikir, dərin dərələr üzərində asma körpülər salırdılar. Ink sənətkarları pambıq parçadan naxışlı xalçalar hazırlayıb, gil qablar düzəldirdilər. İnklərdə yaxşı təlim verən məktəblər var idi. Kolumbaqədərkı Amerika xalqlarının mədəniyyəti orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Bu mədəniyyət Avropa və Asiya xalqlarının mədəni təsiri olmadan yaradılmışdı.



Mayyalıların və qədim misirlilərin mədəniyyətlərini müqayisə edin.

Astek döyüşçüsü



Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H İ S İ

Azərbaycan dilində

1. Asiya və Afrika ölkələrinin orta əsrlər tarixi. Nərgiz Axundova. Bakı, 2010.
2. Aydın Qasımlı. Türklər (Tarixi öçerklər). Bakı, 2012.
3. Əmirli İsrail. "Yaxın və Orta Şərq ölkələri feodalizm dövründə (III-XVII əsrlər)", Bakı, 2006.
4. Qasımlı Aydın. "Türklər", Bakı, 2012.
5. Qasımlı Aydın. "Türklər (tarixi öçerklər)", Bakı, 2012.
6. Lev Qumilyov. Qədim türklər. Bakı, Gənclik, 1993.
7. "Monqolların gizli tarixi", AMEA, Bakı, 2011.
8. Muxtarova Əsməd. "Türk xalqlarının tarixi", "Adiloğlu", Bakı, 2013.
9. Orta əsrlər tarixi. S.Skazkinin ümumi redaktəsi ilə, Bakı, 1988.
10. Telman Orucov. Ümumdünya tarixi. 3 cildə. II kitab. Bakı, 2011.
11. Tofiq Mustafazadə. Ümumi tarix. I kitab. Bakı, 2009.
12. Eldəniz Məmmədov. Səlcuqlar. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015.

Türk dilində

13. Akbaş, M. (2017). Reformasyon düşüncesinde eskatoloji: Martin Luther'de kurtuluş ve ahiret. Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 3, 23-30.
14. Akdes Nimet Kurat, "IV-XVIII yüzyıllarda Türk kavimleri ve devletleri", Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972.
15. Babürlü İmparatorluğu'nun siyasi tarihi üzerine bir değerlendirme.
16. Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur. Rene Grousset. Çeviren: Or. M. Reşot Uzmen
17. Dinçer Koç, "Altın Orda tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
18. Doğu Avrupa türk tarihi. Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel
19. Ekber şah döneminde Hindistan. H. Hilal Çağlayan. Ankara, 2005.
20. Erdoğan Merçil, "Qaznelilər devleti tarihi", Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
21. Erdoğan Merçil, "Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.
22. Fatma Çapan, Baran Güvənc, "Kavimler göçü və Batı Roma imperatorluğunun çöküşü", "21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum değişti", İstanbul, 2017.
23. Göktürkler. Dr. Öğretim Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu
24. Gök-türk devleti diplomasisi (552-630). Çiğdem Şahin. Karadeniz, 2018.
25. Hans Robert Roemer. Timurlular. İstanbul, 1974.
26. Henri Pirenne, "Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal tarihi", İstanbul, 2018.
27. Hindistan'da Babür imparatorluğunun kuruluş dönemi: Zahirüddin Muhammed Babür. DTCF Dergisi 57.1 (2017)
28. İslam Ansiklopedisi. Cilt 3. Ankara savaşı.
29. İslam Ansiklopedisi. Cilt 4. Babürlüler.
30. İslam Ansiklopedisi. Cilt 9. Delhi sultanlığı.

31. İslam Ansiklopedisi. Cilt 41. Timurlular.
32. İslam Ansiklopedisi. Cilt 42. Uygurlar.
33. İzzet Çivgin. "Ortaçağ Tarihi, Ankara, 2008.
34. J.Hammer. Büyük Osmanlı tarihi (10 ciltte). İstanbul, 1982-1990.
35. J. M. Roberts. Avrupa Tarihi, İstanbul, 2016.
36. Kürşat Yıldırım. "Hun tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
37. Muammer Gül. "Ortaçağ Avrupa Tarihi, İstanbul, 2009.
38. Mualla Uydu Yücel. "Doğu Avrupa tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
39. Mualla Uydu Yücel. "Moğollar tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
40. Müslüman-türk devletleri tarihi. Prof. Dr. Erdoğan Merçil. İstanbul, 2013.
41. Orta Asya türk tarihi. Prof. Dr. Barthold. Ankara, 2004.
42. Orta çağ Avrupa tarihi. Muammer Gül. İstanbul, 2009.
43. Orta Çağ Tarihi. İzzet Çivgin. Ankara, 2008.
44. "Ortaçağda Dünyada bilim, Teknoloji ve Sosyal değişim", İstanbul, 2009.
45. "Orta Doğu Araştırmalar Dergisi", Elazığ, 2004.
46. Selçuklu İmparatorluğu tarihi. Yazar: Enver Behnan Şapolyo. Ankara, 1972.
47. Şerif Baştaş. "Avrupa Hunları", Ankara Üniversitesi, 2000.
48. Timurun Günlüğü. Tüzükati Timur. Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadır oğlu
49. Timurlular devleti (1370-1507). Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet Çay. Ankara, 2009.
50. Turkish Translation of Martin Luther's "95 Theses", translated by Asst. Prof. Dr. Kaan H. Ökten, Maltepe University, İstanbul.
51. Peter B Golden, "Türk halkları tarihine giriş", İstanbul, 2012.
52. Protestan reformunun Almanyada ortaya çıkış süreci. Anasay yayınları, 2020.
53. Reformasyon Avrupası 1517-1559.
54. Rene Grousset. "Bozkır imparatorluğu – Atilla/Cengiz han/Timur", İstanbul, 1980.
55. Susan Vays Bauer. Dünya tarihi, Orta çağ, İstanbul, 2015.
56. Z.V.Toğan. Ümumi türk tarihine giriş. İstanbul, 1946.

Rus dilində

57. M.İ.Artomonov. Xəzərlərin tarixi. Leningrad, 1962 (rus dilində)
58. Böyük çöl antik və Bizans qaynaqlarında. Almata, 2005 (rus dilində).
59. Великие империи мира. Москва, 2011.
60. Все войны древности. Москва, 2009.
61. Всемирная история. В 24-х томах. Том 1-2. Минск, 1999.
62. История востока. В. 6 т. Т. 2. Восток в средние века. М, 2002, 716 с.
63. История культуры народов мира. В 10-ти книгах. Москва, 2005.
64. История средних веков. Т.1, Москва, 1989.